

Evangeliets samfundsnyttige pædagogisering – liberalteologiens transformation på det pædagogiske felt med Edvard Lehmans virke som eksempel

Af Mette Buchardt

Liberalteologiske bestræbelser på videnskabelig legitimering af teologien fra slutningen af det 19. og op gennem det 20. århundrede går hånd i hånd med liberalteologers interesse for at legitimere kristendommen for den omgivende kultur, f.eks. pædagogik og skole. Når liberalteologi omformes til pædagogik, forandres imidlertid kategorier og begreber knyttet til religion og kristendom såsom bibel og evangelium. Disse får et nyt indhold og glider i baggrunden, og religionens plads overtages af begreber om kultur. I artiklen sættes en af skolehistoriens velkendte skikkelser Aage Bentzen – historisk-kritisk gammeltestamenteforsker og medlem af Skolebogskommissionen 1930-33 – og hans bibelpædagogiske tanker i perspektiv via studiet af en af hans forgængere, religionshistorikeren Edvard Lehmann og dennes pædagogiske virke. Skønt forsvundet fra dansk pædagogiktradition i dag var Lehmanns udgivelser og foredrag fra særligt 1900-20 et populært referencepunkt i tiden. Hans skrifter og foredrag absorberer tidens strømninger og miks dem med henblik på pædagogisk brug. Lehmanns virke, der spreder sig langt videre end religionsundervisning og ud over hele det pædagogiske felt, er et eksempel på, hvordan liberalteologi omformes til pædagogik; hvordan religion glider i baggrunden, mens kultur, stat og samfund sakraliseres.

Einstieg – Skolebogskommissionen som liberalteologisk topstud

Den teologiske repræsentation i Skolebogskommissionen 1930-33 er et relativt velbeskrevet element i dansk uddannelseshistorie. Nærmere bestemt gammeltestamenteforskeren professor Aage Bentzen (1894-1953), navnlig hans rolle i debatten om det reformforslag til undervisningen i folkeskolefaget Religion, som kommissionen udarbejdede, formodentlig med Bentzen som pennefører.¹ Kom-

¹ Bugge 1968, s. 104.

missionen, der blev nedsat af undervisningsminister F.J. Borgbjerg i 1930, havde oprindeligt til opgave at udarbejde en betænkning om mulig revision af skolebøger for at bringe dem i overensstemmelse med "videnskabelig, kulturhistorisk og fredsvenlig Aand".² I opdraget var der ikke givet anvisninger om særlige fag, men i praksis beskæftigede kommissionen sig med nogle fag mere end andre og udarbejdede forslag til nye cirkulærer for undervisning i Historie og Religion.³

Ikke mindst religionsundervisningen blev allerede før betænkningens publicering genstand for en offentlig panik. Kirke- og skolehistorikeren K.E. Bugge, der indgående har beskæftiget sig med kommissionens arbejde og med den offentlige tvist om dette, ser sagen som et led i opgøret om skolen i almindelighed og om religionsundervisning i særdeleshed – et opgør mellem kirkelig indflydelse og forkyndelse på den ene side og uafhængig kundskabsmeddelende undervisning på den anden.⁴ Denne tvist blev yderligere tilspidset af afskaffelsen af det gejstlige tilsyn med skolen i maj 1933, hvor betænkningen udkom senere samme år. Dette havde vakt bekymring i konservative kirkelige kredse for forholdet mellem kirke og stat og f.eks. religionsundervisningens fremtidige status.⁵ Bentzen stod i spørgsmålet om forkyndelse versus kundskabsmeddelelse som fortaler for det sidste og blev af samtiden fortolket som sådan, mens en af de fremmeste forsvarende for det første – og dermed for 'den ufejlbarlige bibel' som grundlag for skolens religionsundervisning – var Københavns skoleborgmester dr.phil. Ernst Kaper.⁶

Bentzen var allerede inden sin udnævnelse til kommissionen offentlig kendt som fortaler for den såkaldte bibelkritik; en historisk-kritisk tilgang til forskning i og forståelse af Det Gamle Testamente. Han fulgte her traditionen fra den tyske gammeltestamente-forsker Julius Wellhausens banebrydende arbejde fra slutningen af 1800-tallet.⁷ Et arbejde, der bl.a. gjorde op med forestillingen om, at Mosebøgerne kunne være forfattet forud for indvandringen i det, der i de gam-

² Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger 1933, s. 3.

³ Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger 1933, s. 101-07.

⁴ Bugge 1968, f.eks. s. 97, 1979, s. 61-69. Om skolebogskommissionen desuden i Bugge 1969, 1995.

⁵ Bugge 1968, s. 97. Se også Reeh 2006a, b.

⁶ Ellen Nørgaard beskriver, hvordan betænkningen i reformpædagogiske kredse blev taget særdeles positivt imod, og nogle år efter dens udgivelse beklager Vanløse-forsøgslæreren O. de Hemmer Egeberg i en artikel i *Den Frie Skole* 1935 (s. 35), at den ikke i større grad fik tilslutning, da det kunne have medført en ændring "fra en ensidig sindelagsprægende Form til en mere objektivt orienterende Form". Nørgaard 1977, s. 262-63.

⁷ F.eks. *Prolegomena zur Geschichte Israels*, Berlin 1882 (først publiceret som *Geschichte Israels*, Berlin 1878) som Bentzen i sin Israelshistorie fra 1930 refererer til, foruden Wellhausens *Israelitische und jüdische Geschichte* Berlin: Reimer 1894, ligesom Bentzen henviser til 6. oplag 1922 af Buhls "fortræffelige" fremstilling *Det Israelitiske Folks Historie* (København 1893). Desuden referer han til fakultetskollegaen Johannes Pedersen og til Aage Morville for en kortere fremstilling til seminariebrug. Bentzen 1930, s. 322.

meltestamentlige tekster kaldes 'Kanaans land'. Den bibelkritiske tradition stillede dermed grundlæggende spørgsmål ved forholdet mellem tekstens tilblivelses-kontekst og de begivenheder, teksten omhandler. En relation, teologien indtil da i vid udstrækning havde taget for givet. Bentzen var altså tilhænger af et historisk-kritisk bibelsyn og elev af den såkaldt religionshistoriske skole via sine lærere på Københavns Universitet: J.C. Jacobsen, som han i 1929 efterfulgte som professor, og professor i gammeltestamentlig teologi og senere i semitisk-østerlandsk filologi Frants Buhl, hvis arbejde med Israels historie han tog tråden op fra og henviste til.⁸ I sin historievidenskabelige tilgang til Det Gamle Testamente var Bentzen således et barn af den human- og samfundsvidenskabelige vending i teologien, der får alvor slog rod i dansk sammenhæng i slutningen af 1800-tallet, og som også går under den bredere betegnelse liberalteologi.

I denne artikel sætter jeg Aage Bentzens pædagogisk orienterede skrifter og aktiviteter i perspektiv ved at sætte grundforestillinger hos Bentzen i sammenhæng med de forestillinger, der kommer til udtryk hos en af hans liberalteologiske forgængere; religionshistorikeren Edvard Lehmann i dennes pædagogiske virke. Dette gøres ved først at skitsere liberalteologiens opkomst i dansk sammenhæng, hvor Buhl og Lehmann hører til blandt nøglepersonerne, og efterfølgende at argumentere for, hvordan det giver mening at tolke de forestillinger, som kommer til udtryk i Bentzens bibelpædagogiske skrifter, som liberalteologiske. Derpå vender jeg mig mod Edvard Lehmann og dennes langt mere omfattende pædagogiske forfatterskab, hvorfra gennemgående træk behandles. Afslutningsvis diskuterer jeg, hvordan det på denne baggrund er muligt at forstå Lehmann som aktør på det pædagogiske felt, og hvordan min læsning af Lehmanns virksomhed og ideer kan medvirke til at kaste nyt lys over også Bentzens pædagogiske virksomhed og pege på grundtræk i liberalteologiens pædagogiske indsatser.

Liberalteologi – kristendommens realisering som kultur og i kulturen ved videnskabens hjælp

Liberalteologien kan – kort opridset – beskrives som en samlebetegnelse for de nybrud i protestantisk teologi fra midten af det 19. århundrede og frem, der kendetegnes ved en vending mod særligt sociologi, litteratur- og historievidenskab, i hvilke der søgtes en ny videnskabelig legitimitet for teologien. Kristendom skulle nu betragtes og kunne undersøges på linje med andre menneskelige livsforhold og dermed som historisk og kulturelig.

Den liberale teologi blev som formuleret retning for alvor synlig i dansk sammenhæng ved oprettelsen af Ny theologisk Forening i 1905, hvor Edvard Lehmann var en af forgrundsfigurene, og hvor Frants Buhl blev en af de ældre støt-

⁸ Se note 7.

ter.⁹ Foreningen kaldtes også Ny theologisk Forening for fri Forskning og positiv Kristendom, opkaldt efter titlen på Lehmanns åbningsforedrag.¹⁰

“[T]iden er også inde, da man ikke længer kan binde sig til bibelens verdensbillede; vor fysik og vor fysiologi protesterer mod talrige af dens beretninger, vor historiske indsigt ligeså; selv med vor moralske overbevisning kan der ikke sjældent opstå en konflikt.” hedder det i den udgivne version af Lehmanns foredrag.¹¹ Løsningen skal findes i “[e]n rensende, befriende videnskab, særdeles nyttig til at løfte os ud af det hjulspor, hvori vi kirkeligt er kørt fast”.¹²

Hvad teologiens legitimering som videnskab på moderne præmisser – den frie forskning – skal sikre, er samtidig kristendommens legitimitet og fortsatte berettigelse i kulturen ved at lade historievitenskaben fjerne traditionens åg og dermed sikre menneskets frie adgang til kristendommens kilder. Den videnskabelige vending hænger således sammen med en interesse for at legitimere sig i kulturen forstået som de menneskelige livsforhold, der ligger uden for den kirkelige sfære, hvorved kristendommen må formuleres som et personligt, inderligt forhold og som en etik. Dette sætter sig igennem som en øget interesse for at deltage aktivt i kulturen. Kristendommens kerne – som videnskaben skal hjælpe med at trænge ned til – er evangeliet om Kristus, som skal realiseres i den menneskelige verden – i ’kulturen’. Kirken og traditionen er i den sammenhæng sekundær, og udgør snarere den forhindring af forældede meninger, der gør kristendommen utilgængelig for såvel “hovedstadsintelligensen som for arbejderstanden i Danmark”, som Lehmann formulerer det.¹³

Man kan dermed sige, at de strømninger, der samlet betegnes som liberalteologi, og som også går under navne som kulturteologi og kulturprotestantisme, både består af bestræbelser på videnskabeliggørelse og på at skabe nye former for kulturel kristendom; kristendommen skal opløse sig i og blive ét med kulturen, ikke for at forsvinde, men for at få eksistens i nye og mere levedygtige former, og i den sammenhæng er videnskabelighed og etik nøgleredskaber.¹⁴ Det kulturelle i kulturprotestantisme kan således siges at have en dobbelt, men sammenhængende betydning, som samtidig sætter sig forskelligt igennem på forskellige sociale felter.

⁹ Grane 1980, s. 493. Se også Schjørring 1980; Breengaard 2001; de Fine Licht 2005.

¹⁰ Åbningsforedraget fra 6. november 1905, publiceret som første titel i foreningens skiftserie samme år som *Fri Forskning og positiv Kristendom*, se Lehmann 1905. Se endvidere de Fine Licht 2005.

¹¹ Lehmann 1905, s. 28.

¹² Lehmann 1905, s. 28-29.

¹³ Lehmann 1905, s. 21. Desuden f.eks. s. 30-31. Endvidere Grane 1980, s. 456-99; Grane 1982; Schjørring 1980; Landwert 2005.

¹⁴ Grane 1980, s. 456-99; Grane 1982; Schjørring 1980; Landwert 2005.

*Abraham
ser op imod
stjernerne.
E.M. Liliens
meget smukke
og vilde
Jugend-
illustrationer
i Lehmann
og Petersens
skole- og
hjemmebibel
(Edv. Lehmann
& Johs.
Petersen:
Die Bibel
im Auswahl
für Schule und
Heim, 1916,
s. 13).*

På universitetet satte den liberale bevægelse sig igennem i form af en historisk og empirisk vending i studiet af Det Gamle og Det Nye Testamente (de eksegetiske fag) og i kirke- og dogmehistorien.¹⁵ Dette medvirkede også (i sammenhæng med f.eks. udviklingen af antropologiske og sociologiske metoder) til grundlæggelsen af religionsvidenskaben som selvstændig universitetsdisciplin, hvor Buhl-eleven Edvard Lehmann (1862-1930) i Danmark blev dette fags første docent i 1901.¹⁶

Samtidig er der som sagt tale om forandrede forestillinger om, hvad kristendom bør være og ikke mindst bør gøre i verden. I og med at kristendommen er kulturelig, må den også gøre sig aktivt og aktivistisk relevant og nyttig for 'verden', forstået som 'kulturen'. F.eks. fik litteratur, socialt engagement og folkelig oplys-

¹⁵ I den nytestamentlige eksegesi, kommer dette f.eks. til udtryk i tesen om 'den historiske Jesus', se Müller 2008. Hvad angår kirke- og dogmehistorien er ikke mindst Harnacks arbejde et eksempel 1900a; b.

¹⁶ Reenberg Sand & Podemann Sørensen 2001.

ning dermed en øget, fornyet og ændret status.¹⁷ På linje hermed blev pædagogik og skole steder, hvor liberalteologer engagerede sig. Kirkehistorikeren Leif Grane vurderer, at liberalteologien i Danmark på ingen måde var radikal i sin form, ligesom Det Teologiske Fakultets udvikling i det 20. århundredes første årtier vidner om, at det liberale i vid udstrækning blev indtaget i det etablerede, og strømningen fik således en markant betydning for hele det 20. århundredes danske teologi.¹⁸ Ligeledes satte det liberalteologiske engagement i kulturen sig igennem i form af indsatser i pædagogik og skoletanker.

I det følgende vil jeg argumentere for, at i denne særlige type teologisk engagement i det pædagogiske bliver kultur – og synonymt hermed folkeslag, nation, stat og samfund – kategorier, der underordner og kommer til at udgøre formålet for og den autoritet, som 'evangeliet' og 'Bibelen's relevans afgøres igennem. Der er med andre ord tale om en formålsorienteret nyttiggørelse af evangelium og bibel for kultur, stat og samfund.

Bentzens bibelpædagogik som liberalteologi

Det er særligt historisk metode i form af både bibelkritik og historisk kritiske studier af kirke- og dogmehistorien, som skal bringe kristendommen i øjenhøjde med kulturen i den liberale bevægelse. I Lehmanns forord til hans kraftigt redigerede oversættelse af den tyske kirke- og dogmehistoriker Adolf Harnacks *Kristendommens væsen* fremhæves da også Harnack, sammen med Wellhausen og den tyske dogmatik- samt kirke- og dogmehistorieprofessor Albrecht Ritschl, som "denne Bevægelses Grundlægger"; alle repræsentanter for den nye historiske teologi.¹⁹ Historiske studier er det afgørende redskab i "vor Tids Theologi" til at nå målet om "at give Kristendommen ny Væxt og ny Berettigelse i Kulturen", skriver Lehmann.²⁰ Historicering er en nødvendig metode til at afklæde kristendommens dens historisk aflejrede dogmer og bringe den tilbage til sin historiske oprindelse som "virkelig Historie" – og dermed tættere på det moderne menneske, er hans ræsonnement.²¹

Der er med andre ord tale om en historievitenskabelig renselse med henblik på kristendommens fornyelse og til sikring af dens fortsatte berettigelse – ikke om kristendommens afvikling ved videnskabens hjælp. At historievitenskabeliggørelse på denne vis tænkes at kunne tjene til at sikre kristendommens fortsatte eksistens og relevans, er et træk, der går igen i Bentzens bibelpædagogiske tanker fra 1920'erne og 1930'erne.

¹⁷ Se f.eks. Grane 1980, s. 456-99; Schjørring 1980

¹⁸ Grane 1980, s. 485, 487.

¹⁹ Harnack 1900b, s. V.

²⁰ Harnack 1900b, s. V.

²¹ Harnack 1900b, s. VI.

Foranlediget af deltagelsen i Skolebogskommissionen, men også forud for dette, nemlig gennem 1920'erne, var Aage Bentzen en aktiv offentlig formidler af bibelkritikkens berettigelse. Også i hans 1920'er populariseringsvirksomhed var Bibelens status i skolens undervisning et centralt tema. F.eks. i *Det Gamle Testamente. Tre foredrag* (1929).

Vender man sig mod disse udbyggede og sammenhængende argumentationer i dette tekstmateriale fra Bentzens virke og reformtanker, bliver kontinuiteten med den tidlige danske liberalteologi tydelig. Frem træder dermed ikke blot hans indsats for at bringe skolebøger og dermed undervisningens grundlag i overensstemmelse med 'videnskabelig [...] Aand' – at overføre og formidle bibelkritikkens forskningsmæssige indsigter til skolebrug. Snarere er der tillige tale en bredere nyttiggørelsesambition for kristendom, særligt Bibelen i forhold til kultur og samfund.

At den ufejlbarlige bibel med Wellhausen er død, betyder i Bentzens skole- og folkepædagogiske tanker ikke, at den skal bortfalde som mentalitetsmæssigt formativ i skoleundervisningen. Snarere er videnskabeliggørelsen og den historiske renselse af Bibelen det redskab, der i moderne tid kan oppebære dens status, nemlig som en historiebog over folkenes historie; som folkeopdragelse i form af opdragelse til at være et folk. Synet på historicering som et redskab til kristendommens opløsning som dogme og tradition med henblik på spredning og legitimering i den omgivende kultur, som det formuleredes hos f.eks. Lehmann, går dermed igen hos Bentzen.

Det Gamle Testamente er "en af vor kulturs store værdier", men for at gøre det relevant for kulturen må bibelhistorie skrives som en Danmarkshistorie, hedder det hos Bentzen i 1929-udgivelsen.²² "[D]et må behandles historisk for at det bliver virkelighed for folk".²³ "[D]et vil i langt højere grad gøre Bibelen til folkeslagernes aandelige lærebog i, hvorledes *de* skal læse *deres* folks historie".²⁴ Samme præmis går igen i foredraget *Hvorfor en "ny bibelhistorie"?*, første gang afholdt i 1930

²² Bentzen 1929, s. 59,56.

²³ Bentzen 1929, s. 59.

²⁴ Bentzen 1929, s. 53. Bentzen slutter her en af de i bogen trykte forelæsninger med et længere citat fra den danske teolog Gustav Brøndsteds (1885-1959) *Historisk Bibelsyn*, København: P Haase & Søns Forlag 1925. Brøndsted var blandt Tidehvervsbevægelsens stiftere, inspireret af dialektisk teologi og eksistensteologi, og virkede bl.a. som lærer i skolefagene Religion og Sløjd. I tidsskriftet *Tidehvervs* årgang 1931 tryktes en længere polemik mod biskop Valdemar Ammundsen, tidligere professor i kirkehistorie og en socialt engageret teolog, der også må ses som en repræsentant for den liberale strømning (se Schjørring 1980), for hans blåtstempling af Kapers lærebog *Kort Lærebog. Indføring i Kristendom* (hvor 5. udgave udkom i 1931). Liberalteologien og dens referencerammer kan ikke forstås som et homogent og modsætningsløst landskab, og dens arvtagere og nye kritikere var allerede i 1920'erne på vej. Om liberalteologiens forskellige udtryk i forhold til religionsundervisning, se endvidere Bugge 1979, Buchardt 2011a, b, Juul 2011.

og udgivet i 1933, hvor historien betegnes som “den gradvise fremadskriden af den guddommelige aabenbaring til menneskeslægten [...]”²⁵

Snarere end at udrense det forkyndende element kan dermed man sige, at Bentzen sakraliserer det historiske element og dermed den form for videnskabelig oprydning, som han foreslår. Samtidig skal produktet, den historie, der kommer ud af videnskabeliggørelsen, virke formativt for folkeopdragelse: som folkeslagshistorie i etnisk og national forstand.

Mens man nok i denne tænkning kan se et sekulariseringstræk, forstået som adskillelse af stat og kirke – af kirken og undervisningens indhold i statens skole og en bevægelse væk fra klassisk katekese (undervisning i trossætninger, trosop-læring) – er der således netop ikke tale om afsakralisering.

Religionssociologen Niels Reeh stiller spørgsmålstegn ved, om sekulariseringsdiagnosen alene er holdbar som forklaring på den historiske udvikling i forholdet mellem stat, religion og skolegang. Nedsættelsen af Skolebogskommissionen ser han primært som et resultatet af folkeforbundets fredsbestræbelser og deraf følgende krav til medlemslandene (jf. formuleringen om ’fredsvenlig Aand’) og forklarer kommissionens opdrag og aktiviteter i lyset af et interstatsperspektiv, hvor statens interne side, f.eks. religion, ses som en strategisk ressource i statens forsvarspolitik i dens relationer til andre stater.²⁶

Ligeledes vil jeg i denne artikel gå en anden vej end sekulariseringstesens, men hæfter mig i stedet ved, at den kulturhistoriske og videnskabeliggørende dimension i den indsats, Bentzen var med i og forsvarede, tager sig mere kompliceret ud, når man samtidig inddrager hans populariseringsvirksomhed og dennes kontinuitet med tidligere liberalteologiske tankeformer om forholdet mellem historie, kristendom og kultur. I dette lys fremtræder hans reformtanker nemlig med et bredere samfundspædagogisk sigte end slet og ret at bringe skolens undervisning i overensstemmelse med nyere videnskabelige resultater; nemlig som en liberalteologisk præget og udenomskirkelig kulturforkyndelse – for kulturen, til nytte for kulturen og af kulturen – hvor bibelhistorien søges frugtbargjort som en folkeslags- og nationshistorisk matrice. Kirkeinstitutionens læresætninger skilles fra, men Bibelens frelseshistoriske kraft bibeholdes og tillægges folkeslagene og nationen.

Bentzens liberalteologiske forgængere og deres pædagogiske indsatser

Det liberalteologiske engagement i skolespørgsmål var ikke nyt. Også i slutningen af 1800-tallet, hvor bibelkritikken igennem nogle år havde været til kirkelig og offentlig debat, involverede forskere fra særligt den historiske teologi, f.eks.

²⁵ Bentzen 1933, s. 12. Bentzen angiver her at citere Forbes Robinsons udlægning af potentialet i Wellhausens kritiske “Israels Historie”/”Geschichte Israels”, se note 7.

²⁶ Reeh 2006b, s. 163, 172. Se også Reeh 2009a, 2009b.

Buhl og J.C. Jacobsen, sig i debatten om bibelkritikkens status i skoleundervisningen i såvel den lavere som den lærde skole.²⁷ Når man betænker den historisk set sammenvævede relation mellem kirke og skole, er der i sig selv intet mærkeligt i, at teologer involverede sig i pædagogik og spørgsmål om skolegang.²⁸ Det bemærkelsesværdige ved de bibelkritiske forskeres involvering i debatten om Bibelens status i undervisningen er snarere, at der var tale om et universitetsteologisk engagement, der argumenterede for sin gyldighed med videnskabelighed, og hvor kirkelige kredse hørte til modstanderne. Men til trods for, hvad den kirkelige og konservativt teologiske modstand kunne antyde, drejede indsatsen sig ikke om en anfægtelse eller afvikling af Bibelens eller kristendommens formative status, men derimod om dens forandring og reaktualisering ved hjælp af historievidenskab.

Mens Buhl og J.C. Jacobsens indsats koncentrerede sig om religionsundervisning og de bibelske skrifers status i denne sammenhæng, var der i den efterfølgende generation, f.eks. omkring Ny theologisk Forening, tale om et bredere skolepædagogisk engagement. I 1906 publiceredes Edvard Lehmanns lille skrift *Om Bibelen at læse og lære*, hvori religionsundervisning var et centralt tema.

Skriftets væsentligste anke er, at den kateketiske indgangsvinkel til religionsundervisning har gjort den danske befolkning uegnet til at læse selve bibeltek-

²⁷ Nørr 1979, s. 219-26, særligt s. 221-23. Bentzen refererer til samme kreds som sine forgænger i den pågående strid og beklager deres manglende gennemslagskraft i forhold til rammerne for skolens religionsundervisning, Bentzen 1933, s. 11, 13. Se endvidere note 7. Miljøets aktiviteter resulterede dog i enkelte lærebøger for skole og læreruddannelse. I 1895 udgav Buhl-eleven Bertha Hahn, forstander og lærer i religion på Zahles privatlærerindeskole, en række instruktionsbøger for lærere baseret på den gammeltestamentlige forsknings nye resultater. Under pseudonymet Holger Jahn publiceredes f.eks. *Billeder fra det gamle Israel* (1895), hvor en række gammeltestamentlige figurer var i fokus. Bogen, der oversattes til tysk i 1908, var forsynet med forord af Buhl selv. Heri fremhæves det, at skønt forfatteren har tilegnet sig resultater fra "den saakaldte gammeltestamentlige Kritik", så er det langt vigtigere "at dette lille Skrift paany viser, hvorledes Anerkjendelsen af disse Resultater er saa langt fra at udelukke religiøs Varme og Inderlighed, at sikkert de fleste ville faa det Indtryk, at Ærefrygten for Aabenbaringens Virkelighed og Højhed kun er bleven uddybet, medens de samtidigt kunne glæde sig over, ikke at have abstracte Uvirkeligheder for sig, men Mennesker, hvis Anfægtelser og aandelige Sejre finde Gjenklang og Forstaaelse i deres eget Gemyt" (Forordets s. 3). Buhls formuleringer gengiver et typisk liberalteologisk skema, hvor den historiske metode anses for at kunne udvirke, at de gammeltestamentlige personer og begivenheder bringes i direkte og personlig berøring med den moderne bevidsthed. K.E. Bugge stiller sig skeptisk over for det vellykkede heri, når han om Hahns *Bibelhistorie for Mellemskolen* (1938. Første udgave: 1904) og bogens modererede liberalteologi bemærker, at "[i] historien om Jonas snydes børnene således for hvalfisken, som slet ikke nævnes" (Bugge 1979, s. 43). Den gammeltestamentlige kritik (senere kaldet det gamle forskningsparadigme) sattes ofte i værk ved at fjerne de gammeltestamentlige fortællingers magiske elementer fra 'historien' (Buchardt 2006a). Dette træk går igen hos Hahn. Om Bertha Hahn se endvidere Birgitte Posings biografi i *Kvindebiografisk Leksikon*.

²⁸ Om forholdet mellem pædagogikken og teologien med hovedvægt på den etablerede pædagogisk filosofiske tradition, se Bugge 1961.

sten, og at ændre på dette handler om mangt og meget andet end kirkelighed: "Men arbejdet og udbyttet ved bibelen ligger ikke blot på saliggørelsens vej, det ligger også på *kulturens*".²⁹ I forlængelse heraf formulerer Lehmann ved hjælp af Goethe Bibelen som "ikke blot en folkebog, men folkenes bog, fordi den opstiller et enkelt folks skæbne som symbol for alle de andres [...]". Heri ligger dens nytte og brugbarhed: "dels som et fundament, dels som et opdragelsens værktøj".³⁰ En formulering, der giver mindelser til den senere Bentzens forestilling om en historievidenskabeligt rensede bibelhistorie, omend i Lehmanns tilfælde med en åndsvidenskabelig reference.

Mens Lehmann nok fortsatte sit bibelpædagogiske engagement, f.eks. med udgivelse af en bibeludgave for skole og hjem, som han i 1906-skriftet har udkastet ideen til, udgør bibelundervisning og religionsundervisning en ganske lille del af Lehmanns samlede pædagogik- og skolerelaterede forfatterskab og øvrige virke. Dette spreder sig ud over andre faglige områder og særligt over almenpædagogiske spørgsmål knyttet til skolegang og samfund. I Lehmanns pædagogik afvikles katekesen, men samtidig sprænges religion som rammesættende for hans pædagogiske interesser, der bevæger sig ud over religionsundervisningssagen og ind i en langt bredere bestræbelse rettet mod kultur, samfund og stat. Der er således hos Lehmann tale om en bestræbelse, hvor religionen i langt mere radikal grad, end vi ser hos den senere Bentzen, opløses og underordnes spørgsmål om nytte for samfund og kultur. Her kommer forestillinger om arbejde og aktivitets- og selvvirksomhedspædagogik til at stå centralt som en etisk økonomi, og det er i denne, at det sakraliserende element ledes over. For at forstå en sådan transformationsbevægelse fra religion som kultur til sakralisering af det kulturelle er det imidlertid nødvendigt at se nærmere på Lehmann i hans livshistoriske kontekst; hans veje mellem videnskaber og vidensformer, særligt hans veje ind i det pædagogiske, hans netværk og inspirationskilder, som udgøres af mangt og meget andet end videns- og tankeformer relateret til teologi og religionsvidenskab.³¹

Mellem 'high culture' og 'ordinary life' – Lehmann som rekontekstualiseringsagent

Det, jeg med andre ord gør, er at studere de pædagogik-, skole- og undervisningsrelaterede dele af Lehmanns forfatterskab og øvrige virke som eksempel på rekontekstualisering. Her trækker jeg på uddannelses- og curriculumsociologen Bernsteins begrebsliggørelse af skolegang og vidensproduktion på det pædago-

²⁹ Lehmann 1906, s. 24.

³⁰ Lehmann 1906, s. 11-12. Lehmann refererer desuden til Hansen 1905, som benytter sig af samme.

³¹ Tematisk har f.eks. Bernadette Baker og Meike Sophia Baader arbejdet curriculum- og pædagogikhistorisk med det religiøses transformation i det pædagogiske felt og har udgjort en inspiration, Baker 2009b, Baader 2005.

*Fra de smukke
Jugend-
illustrationer
i Lehmann
og Petersens
skole- og
hjemmebibel:
Grædemuren i
historisk korrekt
gengivelse
(Edv. Lehmann
& Johs. Petersen:
Die Bibel im
Auswahl für
Schule und Heim,
1916, s. 595).*

giske felt. *Rekontekstualisering* betegner måden, hvorpå skolens indhold, f.eks. vidensområder og disciplineringsformer, er blevet til. Næmlig i en proces, hvor videns- og identitetsformer samt social strukturering og klassifikation fra andre sociale felter, f.eks. det intellektuelle felt, overføres til det pædagogiske felt og her transformeres. Resultatet af denne relokalisering, hvor antagelser og strukturer fra andre felter finder vej ind i det pædagogiske felt, er såkaldt pædagogiserede videns- og kontrolformer. Pædagogiske og curriculære former for viden og identitet er således at forstå som sociale og samfundsmæssige kategorier, sådan som disse tager sig ud på det pædagogiske felt.³²

Lehmans virke studeres med andre ord som agentur for rekontekstualisering af viden fra det intellektuelle felt, f.eks. teologi og religionsvidenskab, og hans pædagogiske engagement som pædagogiserede vidensformer.³³

³² Bernstein 1990, 2000.

³³ Om rekontekstualiseringsagenter og agenturer se Bernstein 1990, f.eks. s. 172, 191-95, 201-02.

Analysen foretages på baggrund af et materiale bestående af publicerede foredrag og foredragsnotater, instruktionsmanualer, f.eks. håndbogslitteratur for lærere, deltagelse i offentlige debatter, presseomtale, populærvidenskabelige udgivelser af pædagogisk og kulturpolitisk karakter, redaktionelt arbejde, ansøgninger om lærestole m.m.³⁴ Det drejer sig således i vid udstrækning om et materiale, der befinder sig på niveauer og praksisfelter, der hverken er parlamentarisk politik, centraladministration og videnskab på den ene side eller institutionelt hverdagsliv og praktikker på den anden side. Et materiale, der med Paul Rabinow kan karakteriseres som lokaliseret på "the middle ground between high culture or science and ordinary life".³⁵ Det, som hverken er beslutningstagerniveau eller realisering. Manualernes, forskrifternes, populariseringernes niveau. Det lehmannske pædagogik- og skolerelaterede tekstkorpus befinder sig på et mellemniveau, hvor tanke- og vidensformer udviklet på enten på det videnskabelige felt (og her ikke kun teologi og religionstudier), i anden allerede etableret intellektuel virksomhed og i andres pædagogiske praksiseksperimenter populariseres og polemiseres, og hvor praksis på sin vis foreskrives og teorier omsættes, men hvor de tanke- og vidensformer, der produceres, hverken er af egentligt praktisk karakter eller kan betegnes som selvstændig pædagogisk teori.³⁶

Med den pædagogiske filosof og pædagogikhistoriker K. Grue Sørensen kan man sige, at Lehmann placerer sig i den foreskrivende pædagogik, som primært drejer sig om overvejelser af etisk, filosofisk, politisk og praktisk karakter med henblik på at udstikke retningslinjer for et hverv, der skal udføres.³⁷ Der er således tale om en anvendelses- og nytteorienteret vidensproduktion og samtidig om sekundær vidensproduktion: Omvævning og transformation af tanke- og vidensformer skabt af andre og i andre sammenhænge. Som vi skal se, er Lehmanns pædagogiske tekster ikke anlagt på en selvstændig videnskabelighed, hverken i teoretisk forstand eller f.eks. i form af empiriske eksperimenter, som det f.eks. var tilfældet med grandfættøren, psykologen Alfred Lehmanns samtidige arbejde.³⁸ Men samtidig påberåber Lehmanns pædagogik sig i høj grad videnskaben

³⁴ Foruden trykt materiale inddrages breve og andet upubliceret materiale fra Lehmanns papirer på Det Kongelige bibliotek. Jeg skylder mag.art. Bo Alkjær, Det Kongelige Bibliotek, stor tak for at dele sit overblik over materialet og sin omfattende viden med mig, ligesom jeg står i gæld til hans registrering og indsamling af håndskrifter knyttet til Lehmann. Om Lehmanns breve se Alkjær 2001.

³⁵ Rabinow 1989, s. 9.

³⁶ Min teoretiske og metodologiske tilgang til dette studie er desuden overordnet inspireret af hhv. Bernstein, af sociologisk anlagt curriculumhistorie, f.eks. Lundgren 1981, Goodson 1988, 1990, 1992, og af social epistemologisk anlagt curriculumhistorie, Popkewitz 2001, Baker 2009a, b.

³⁷ Grue-Sørensen 1965, s. 17, 1974, s. 271; Østergaard Andersen 2007, s. 85.

³⁸ Alfred Lehmann betegnes som grundlæggeren af psykologi som selvstændig universitetsdisciplin i Danmark. Blandt andet arbejdede han med psykoteknik; psykologiens praktiske anvendelse i f.eks. skoler (f.eks. From et al 1980). Edvard Lehmann betegner i en tale om Alfred Lehmann

som projekt og peger på denne som løsningen på skolens og pædagogikkens problemer.

Lehmann mellem universitetsdiscipliner, popularisering og kulturessayistik

Hvor Bentzen allerede er en velbeskrevet skikkelse i dansk uddannelseshistorie, optræder Edvard Lehmann kun i marginen af uddannelseshistorisk forskning. Bugge og uddannelseshistorikeren Vagn Skovgaard-Petersen nævner hans medvirken i redaktionen af lærerhåndbogen *Hvorledes skal jeg undervise? Haandbog i praktisk Skolearbejde* (1912) – Bugge desuden for hans bidrag om brugen af salmebogen, samt at håndbogen anbefaler Lehmann og gammeltestamente-forskeren Johannes Pedersens *Bibelbog for Skole og Hjem* (1909).³⁹ Skovgaard-Petersen nævner ham desuden som en af de afviste ansøgere til den første position som docent i teoretisk pædagogik i 1905, og i uddannelseshistorikeren Ellen Nørregaards afhandling om den reformpædagogiske bevægelse i Danmark i mellemkrigstiden optræder hans mest omfattende pædagogik- og skolerelaterede værk *Opdragelse til Arbejde* på referencelisten.⁴⁰

Fra religionsvidenskabelig side er det eneste større arbejde om Lehmann en antologi med forelæsninger afholdt og publiceret i anledning af 100 årsdagen for Lehmanns besættelse af det første docentur i religionshistorie i 1900 – en begivenhed, der fejredes som religionsvidenskabens institutionelle fødselsdag i dansk sammenhæng.⁴¹ Antologiens bidrag berører mange dimensioner af Leh-

ved afsløringen af et minderelief i 1926 denne som “en af Universitetets højst fortjente Mænd – en Forsker, der paa sit Omraade af Videnskaben var en Banebryder og Foregangsmand i vort Land”, From et al 1980, s. 135. Se også ibid. s. 164, 165. Noget tyder på, at Edvard Lehmann til tider uden for Danmark har haft gavn af at blive forvekslet med grandfætteren: I forbindelse med et foredragsbesøg ved Åbo Akademi, april 1920, hvor Lehmann taler om hhv. kvindespørgsmålet, arbejdsspørgsmålet og Carlyle i akademiets populærvidenskabelige foredragsrække, skriver dagbladet *Åbo Underrettelser* 19. april 1920 i forbindelse med foredraget “Arbete och vila”: “Som bekant har han företagit omfattande psykotekniska studier samt även utgivit ett ypperligt arbete angående psykotekniken, varför det är att emotse att hans behandling av problemet om livsekonomi kommer att vara mycket intressant.” Edvard Lehmann refererer kun sporadisk til Alfred Lehmann, men har dog uden tvivl kendskab til hans arbejde (f.eks. Lehmann 1913, s. 182). I *Moderne Skoletanker* (1926) figurerer Alfred Lehmann på litteraturlisten med f.eks. *Størst udbytte af legemligt og sjæleligt arbejde* (1919), hvormed der formodentligt menes *Størst udbytte af legemligt og aandeligt arbejde* (1919).

³⁹ Bugge 1979, s. 49; Skovgaard-Petersen 1995, s. 167. Der er tale om følgende titler: Aagesen et al. 1912; Lehmann & Pedersen 1909. Skovgaard-Petersen anfører desuden i en note, at Lehmann nogle år tidligere havde udsendt bogen *Opdragelse til arbejde* som “varmt anbefalede en aktivitetspædagogik, der kunne frigøre barnets konstruktive evner” (Skovgaard-Petersen 1995, s. 170).

⁴⁰ Skovgaard-Petersen 1976, s. 292; Nørgaard 1977. Referencen til *Opdragelse til Arbejde* er til 2. udgaven (1920).

⁴¹ Reenberg Sand & Podemann Sørensen 2001.

manns forskerkarriere samt omfattende forfatterskab, der bevæger sig langt ud over, hvad der kan karakteriseres som religionsvidenskabelig og teologisk forskning og ikke mindst formidling af denne, men kommer ikke ind på hans involvering i og aktiviteter rettet mod det pædagogiske felt. Dette udgjorde imidlertid en omfattende del af hans tekstproduktion, ligesom det pædagogiske og skolerelaterede var et fast tilbagevendende element i hans aktiviteter fra 1880'erne frem til sidst i 1920'erne mod slutningen af hans liv. I en omtale forud for et af Lehmanns forelæsnings- og foredragsbesøg i Helsinki præsenterede den semitiske filolog Knut Tallqvist ham i kulturtidsskriftet *Nya Argus* blandet andet som "pedagog": "Pedagogiska problem äro hans favoritämnen" og kalder ham en "hövding för skandinaviska pedagoger".⁴² Det var han næppe, men citatet er symptomatisk for Lehmanns iscenesættelse som populærpædagogisk taler og meningsmager i samtiden, understøttet af (religionshistorisk) professortitel. Ligeså indholdet af hans Finlands-turne, hvor han i f.eks. Helsinki foruden religionshistoriske forelæsninger også holdt offentlige foredrag om kvindespørgsmålet, særligt pigers skoleopdragelse, og spørgsmålet om tidens enhedsskolebestrebelse og om arbejde og pædagogik.

Lehmanns akademiske grundtræning var teologisk, og han udviklede tidligt en interesse for religionspsykologi og religionshistorie. Det første blandt andet i form af en interesse for William James, hvis psykologiske arbejder også har spillet en rolle for den samtidige nordamerikanske empiriske pædagogik, og som Lehmann var med til at oversætte til dansk i 1906.⁴³ Om hans psykologisk anlagte filosofi skrev Lehmann en mindre afhandling i forbindelse med studier i Lund, og James blev en tilbagevendende reference i Lehmanns pædagogik- og skolerelaterede produktioner.⁴⁴ Desuden studerede Lehmann sideløbende med de teologiske studier hos f.eks. filosofiprofessoren Kristian Kroman, der 1885-1906 tillige beklædte stillingen som "midlertidig docent i pædagogik", og som blev en anden af Lehmann-teksternes faste pædagogiske referencer. Kroman var fortæller for den nye empiriske psykologi, hvis anvendelse han mente alene burde være pædagogikkens indhold, og pædagogikhistorikeren Sven Erik Nordenbo skildrer ham i forlængelse heraf som rent mål-middel orienteret. Noget, der også kommer til udtryk i hans forslag til reform af den højere skole i naturvidenskabelig retning, som Lehmann fremhævede i en anmeldelse af den engelsk-tyske børnepsykolog Wilhelm Preyers *Naturforschung und Schule* (1887) i 1888.⁴⁵

⁴² Tallqvist 1920.

⁴³ James 1906; Baker 2009b, s. 39ff.

⁴⁴ Om James handler også Lehmanns afhandling *Den religiøse Følelses Natur og psykologiske Oprindelse og den eliske Betydning*, der opnåede guldmedalje i 1890 (*Dansk Biografisk Leksikon*, Hvidtfeldt 1981).

⁴⁵ Nordenbo 1980, s. 275-78; Kroman 1886; Lehmann 1888.

Lehmans interesser i religionshistorien og de sammenlignende religionsstudier må ses i sammenhæng med lærere som Frants Buhl, der i høj grad tegnede den religionshistoriske skole i Danmark i og på kanten af teologien i 1800-tallets sidste årtier.⁴⁶ Senere blev kontakter til ikke mindst den nederlandske professor Chantepie de la Saussaye vigtige for Lehmanns karriere i religionsstudier, ligesom Lehmann diskuterede sine pædagogiske interesser og karriereforsøg med ham.⁴⁷ Lehmanns forfatterskab inden for religionsstudier omfatter en lang række publikationer, f.eks. om klassisk persisk religion, som han disputerede med en afhandling om i 1896.⁴⁸ Han var desuden, blandt andet ved Chantepie de la Saussayes mellemkomst, yderst aktiv som publicist af internationale religionsvidenskabelige håndbøger og antologier. Hans betydning for grundlæggelsen af sammenlignende religionsstudier som selvstændig forskningsdisciplin i forbindelse med denne virksomhed er bredt anerkendt i dag, om end dette i mindre grad gælder hans selvstændige videnskabelige indsats.⁴⁹

Størstedelen af hans nærmest uoverskueligt store publikationsmængde ligger dog genremæssig inden for, hvad man må kalde essayistik og populærvidenskabelighed. Grane nævner hans foredragsvirksomhed som en ressource for liberalteologien omkring det københavnske teologiske fakultet, og i hans bevarede breve kan man følge årlige foredragsturneer til danske provinsbyer, om alt fra "Holland og Belgien" til "Livet i Indien"; ifølge hans egne breve til tider uden smålig skelen til, om han vidste noget om sagen eller ej.⁵⁰ Foredragsvirksomheden og de udgivne skrifter, hvoraf en anseelig mængde først er trykt som artikler i populære tidsskrifter som f.eks. *Gads Danske Magazin*, rækker ud i temaer af bredere kulturpolitisk art såsom nation og kultur, arbejdsdeling, lighed versus forskel i det moderne samfund, kvinders samfundsmæssige status, livsfilosofi osv. Disse skrifter publiceredes også internationalt. F.eks. i Tyskland/Preussen og Sverige, hvor han modtog kaldelse til professor, nemlig ved Friedrich-Wilhelm Uni-

⁴⁶ Lehmann angiver Buhl og Kroman som sine mest betydningsfulde lærere (jf. *Dansk Biografisk Leksikon*, Hvidtfeldt 1981) og har dedikeret værker og lejlighedssange til dem. Sidstnævnte er at finde i Lehmanns papirer på Det Kongelige Bibliotek.

⁴⁷ Brev til hustruen Karen Lehmann (født Wiehe), Beck/Nijmegen dateret 24. juli 1905. Om forholdet til Chantepie de la Saussaye, se endvidere Reenberg Sand & Podemann Sørensen 2001.

⁴⁸ Lehmann, Edv. (1896) *Om Forholdet mellem Religion og Kultur i Avesta*. Erik Reenberg Sand påpeger, at Lehmann her bruger kultur i betydningen det timelige og verdslige, mens religion betegner menneskets tilknytning til det oversanselige og evige, Reenberg Sand 2001, s. 24-25. Min vurdering er, at det giver mening at tænke denne adskillelse som underliggende for Lehmanns mangetydige brug af kultur i det pædagogiske og skolerelaterede forfatterskab, ligesom den religiøse opløsning i det kulturlige og dermed sakralisering af det kulturlige, som jeg senere i artiklen argumenterer for, at Lehmanns tekster gennemspiller, også kan forstås som udtryk for en sådan forudgående adskillelse.

⁴⁹ Reenberg Sand og Podemann Sørensen 2001.

⁵⁰ Grane 1980, s. 487; Brev til Karen Lehmann, 30. maj 1899; Brev til Karen Lehmann, 4. marts 1898, KB.

versitetet i Berlin fra 1910 og ved Lund Universitet fra 1913 indtil hans pensionering i 1927. Dette gælder også for flere af hans pædagogiske udgivelser.

Lehmans veje i det pædagogiske. Netværk og inspirationskilder

Foruden den pædagogisk og skolerelaterede del af Lehmans forfatter- og udgivelsesvirksomhed omfattede hans aktiviteter på det pædagogiske felt f.eks. skoleundervisning i København og Kalundborg samt involvering i forskellige former for læreruddannelse, hvilket var udbredt blandt teologer. F.eks. forestod han kurser på Danmarks Lærerhøjskole og virkede som foredragsholder på bl.a. Jonstrup Seminarium.⁵¹ Registranten over biblioteket på Jonstrup rummer flere Lehmann-titler, eksempelvis *Opdragelse til*

Edvard Lehmann
(*Det Kongelige Bibliotek*).

Arbejde, og daværende forstander, cand.theol. Stig Bredstrup betegnede i en anmeldelse bogen som “det mest læseværdige, pædagogiske Arbejde, der i lang Tid er udkommet i Skandinavien”, “noget nyt, sagt på en frisk og oprindelig Maade”.⁵² Uddannelseshistorikeren Ning de Coninck-Smith peger på, hvordan bidragydere og redaktører til *Hvorledes skal jeg undervise?* var tæt knyttet til Danmarks Lærerforening; f.eks. var både foreningens formand og hovedredaktøren af *Folkeskolen* blandt bogens redaktører.⁵³ Det må derfor antages, at Lehmann havde gode forbindelser til lærerforeningens ledende kredse.

Sammen med eksempelvis hans omfattende folkelige foredragsvirksomhed tyder dette på, at selvom Lehmans navn er gledet ud af dansk pædagogiktradition, har han i en periode, særligt fra 1900 til begyndelsen af 1920'erne, været et af datidens populære kulturelle referencepunkter i blandt andet pædagogiske spørgsmål. En position, hvorfra han med en akademisk habitus har kunnet udsige dette og hint om skole og pædagogik i den offentlige debat og til det pæda-

⁵¹ *Dansk Biografisk Leksikon*, Hvidtfeldt 1981; Skovgaard Petersen 2005, s. 231, 250.

⁵² Registrering af seminariets bibliotek i *Katalog, Historisk samling*. Kgs. Lyngby: Jonstrup Statsseminarium 1990. Stig Bredstrups anmeldelse er her citeret fra bagsiden af *Skoledagen*; Lehmann 1910b.

⁵³ Hhv. Martin Attrup og N.P.L. Kjærgaard; Coninck-Smith 2000, s. 73.

gogiske professionsfelts aktører. Lehmann har været en autoritet, der har kunnet hente legitimitet fra docent- og senere professortitel, men hvor den akademiske autoritet var medbragt fra et andet videnskabeligt felt end det pædagogiske. Docenturet i teoretisk pædagogik fik han som bekendt ikke. Han er således et tidstypisk eksempel på en aktør, der har dannet sig en position ved blandt andet at være fortaler for en videnskabeliggørelse af pædagogik, før denne videnskabeliggørelse for alvor var institutionaliseret i form af egne lærestole, egne videnskabelige håndbøger og tidsskrifter etc.⁵⁴ F.eks. oprettedes en egentlig lærestol i pædagogik i Danmark først i 1955.⁵⁵ Samtidig blev Lehmanns position ikke mindst muliggjort, fordi institutionaliseringen af den videnskabeliggørelse, som det er et af hans gennemgående ærinder at tale for, endnu kun var i sin vorden.

Ligeledes er det værd at bemærke, at hans mest produktive periode, hvad angår det pædagogiske, er i 1900'erne og 1910'erne, og altså før den reformpædagogiske bevægelse for alvor havde sit gennembrud i Danmark. I Danmark var han med til at udgive og dermed introducere Montessoris skrifter på dansk i 1917 sammen med reformpædagogen og stifteren af det Danske Montessori selskab Thora Constantin Hansen, men intet tyder på, at han senere har spillet en rolle i den danske reformpædagogiske bevægelse i mellemkrigstiden, en bevægelse, hvor Thora Constantin Hansen til gengæld blev en velkendt figur.⁵⁶

Allerede i 1912 samarbejdede Lehmann imidlertid med den tyske reformpædagog (og teolog) Peter Petersen, der i 1920'erne blev et centralt referencepunkt for den danske reformpædagogiske bevægelse. Nemlig om udgivelse af en tysk udgave af hans og Johannes Pedersens omtalte *Bibelbog* fra 1909, et samarbejde, der fortsatte frem til Lehmanns død i 1930, blandt andet med redaktionen af seksbindsværket *Illustrierte Weltgeschichte*.⁵⁷ Holdet omkring den tyske udgave af bibelbogen er symptomatisk for tiden omkring 1910'erne, hvor aktører fra strømninger, der senere stod i skarp modsætning til hinanden, var knyttet sammen i forskellige fora og aktiviteter. Petersen befandt sig f.eks. politisk på den yderste højrefløj og var medlem af det protestantisk-konservative parti Christlich-Sozialer Volksdienst samt fra 1934 af Nationalsozialistischen Lehrerbund, og det er et omdiskuteret forhold i tysk pædagogikhistorie i dag, hvorvidt man allerede i Pe-

⁵⁴ Hofstetter & Schnewly 2002.

⁵⁵ Den første egentlige, dvs. ordinære lærestol i pædagogik besattes i 1955, nemlig med Knud Grue-Sørensen, der således blev fagets første professor, Nordenbo 1980, s. 293.

⁵⁶ Montessori 1917. I Lehmanns forord hedder det blandt andet: "Det er ofte ad omveje, at pædagogerne kommer til kendskab af barnets natur: Pestalozzi gennem forsømte børn, hans finske discipel Uno Cygnæus gennem kendskab til primitive folk på Kamschatka, Booker Washington gennem interesse for negere. Maria Montessori fandt vejen gennem behandling af åndssvage, hvilken hun som psykiatriker begyndte med" (Montessori 1917, forordets s. 1). En lignende formulering er også i Lehmann 1920a, s. 156 i forbindelse med et afsnit om Montessori. Om Thora Constantin Hansen, se Nørregaard 1977, f.eks. s. 212, 223ff.

⁵⁷ Lehmann & Petersen 1912; Lehmann & Petersen 1928.

tersens tidlige arbejde kan spore racistiske og nationalsocialistiske træk.⁵⁸ Bogens illustratør var Jugend-maleren og grafikerens E.M. Lillie, aktiv i den zionistiske bevægelse og blandt andet betegnet som “den første zionistiske kunstner”.⁵⁹

På samme vis er et gennemgående træk, at Lehmanns tekster i høj grad er mosaikker over andres ofte højst ideologisk forskellige tanker. I hovedværket *Opdragelse til Arbejde* (der udgives i forskellige udgaver og oversættelser 1909-20) får det sine steder nærmest karakter af referat og kompendium. Her trækkes der såvel på den anarkistiske tænker fyrst Pjort Krapotkins materialisme som på den völkische liberalteologiske, senere pronazistiske og nyhedenske teolog og romanforfatter Gustav Frenssen, i hvis forfatterskab bondekulturen og det agrare dyrkes og modstilles det perverterende storbyliv.⁶⁰ Der trækkes på Taylors industrikapitalistiske arbejdsystemer og pædagogik – og på det reformpædagogiske ikon John Dewey.

Lehmann kan således forstås som rekontekstualiseringsagent i flere betydninger: Mellem felter og delfelter i academia og det pædagogiske felts aktører og offentligheden generelt, såvel som mellem stater og som et sammenknytningspunkt for ideologier og tankeformer, som han samler op og forbinder, når hans videnskabelige status og ressourcer søges oversat til pædagogik. Dette på en måde, hvor hans engagement synes at sprede sig ud over hele det pædagogiske og skolemæssige terræn. I håndbogen *Hvorledes skal jeg undervise?* bidrog han, foruden teksten om salmebrug, til emner som anskuelsesundervisning, disciplin og dansk stil, ligesom han udgav artikler om læsning og talte for tegneundervisning og sløjd.⁶¹ Samtidig byder hans tekster og foredragsvirksomhed ind på almenpædagogikken og spørgsmålet om udviklingen af et sammenhængende skolesystem for hele befolkningen.⁶²

⁵⁸ Om Petersen, der var slesviger og dansktalende, og hans foredragsturne, se Nørgaard 1977, s. 51ff. Petersen har i de senere udgivne foredrag Lehmanns “Pædagogiske Essayer” (Petersen 1923, s. 110) på referencelisten, og Lehmann refererer på samme vis til Petersen 1923 i *Moderne Skoletanker* (Lehmann 1926, s. 2). Om den tyske diskussion af Petersen, se Ortmeyer 2009, Retter 2009, 2010.

⁵⁹ Finkelstein 1998, s. 195.

⁶⁰ Krapotkin 1904. Vedrørende Frenssen f.eks. romanen *Jørgen Uhl*, som udkom på dansk i 1902, og som efterfølgende kom i talrige oplag 1902, og *Fra Landsbykirken. Udvalgte Prædikener* (København/Kristiania 1903), begge i Signe Lehmanns oversættelse og på den gyldendalske boghandels forlag. Om Signe Lehmann (1846-1920), søster til Edvard Lehmann, se Elisabeth Dahlerups artikel i *Kvindebiografisk Leksikon*.

⁶¹ F.eks. om læsning i Lehmann 1913, 1915b.

⁶² Dette gav sig blandt andet udslag i polemiske artikler i populære tidsskrifter, hvor de eksisterende skoleinstitutioner står for skud. Et tidligt eksempel på dette er Lehmann 1888, hvor det gælder latinskolen i sammenhæng med anmeldelsen af Wilhelm Preyers *Naturforschung und Schule*, mens et senere eksempel er en til en vis grad Grundtvig-orienteret dobbelt artikel i *Højskolebladet*, hvor realskolen betegnes som et fejlskud pga. dens upraktiske og fagoverlæssede karakter (Lehmann 1917b, c).

Ligeledes peger Lehmanns netværk og referencerammer på, at en af hans forcer har været hans evner til at læse og koble sig på tidens trends – og på, hvad der var på vej op internationalt, og som dermed relativt nemt kunne fremsættes i Danmark og andre nordisk lande, uden at det nødvendigvis krævede dybdegående ekspertise, og hvor jordbunden i nogen grad allerede var gødet, men efterspurgte mere. Under hans foredragsturne i Finland i 1920 fremstilledes han således som revolutionerende pædagog og som samfundsreformatør og 'seer' i dagspressens omfangsrige præsentationer og referater af hans foredrag, samtidig med at mange af hans temaer og synspunkter om f.eks. problemer omkring arbejdet og dets indøvelse, socialisering og anvendelse af psykologisk viden i samfundets tjeneste og spørgsmålet om mulige løsninger på 'kulturens/civilisationens krise' var helt almindelige "nye" synspunkter i avisernes spalter.⁶³

Men samtidig omvæves de tekster og tankeformer, der trækkes på hos Lehmann, i en egen logik og organisering. Det er med andre ord ikke high culture og eliteviden, vi har med at gøre, men popularisering, der i sig selv producerer tankeformer og forskrifter om samfund, kultur og skole, og ad denne vej byder ind på aktuelle politiske udfordringer og paradokser om ikke mindst lighed og forskellighed i fremtidens skole og samfund. Her udgør kultur og arbejde nøglepunkterne i et evangelium uden kirke og Kristus.

Opdragelse til Arbejde – arbejdets evangelium

I *Opdragelse til Arbejde* er det centrale koncept arbejde som opdragelses- og civiliseringsstrategi samlet under betegnelsen 'arbejdets evangelium'.⁶⁴ Den gode

⁶³ I artiklen "Nya människor, nytt arbete. Professor Lehmann bryter lans för en ny livskonst och en ny pedagogik" om et af Lehmanns foredrag, afholdt for en fyldt sal på folkeskolen på Fabriksgatan, Helsingfors 11. april 1920, hedder det f.eks.: "Det var icke allensat den stora vetenskapsmannen och pedagogen som talade, det var samhällsreformators och siaren – kan som skådat djupare in i samtid og framtid än vardagsmänniskan och blivit en lysande exponent för de aningar och intentioner, som röra sig i tiden." (*Hufvudstadsbladet* 12. april 1920). Foredraget omtales desuden som pædagogisk revolutionært. De nævnte temaer optræder i forskellige udgaver i *Hufvudstadsbladet* og *Åbo Underrättelser* igennem marts og april 1920.

⁶⁴ Lehmann skriver i et brev til Karen Lehmann (29. januar 1906, KB) om sine planer om at skrive sine artikler og foredrag om opdragelse sammen til en bog: "Jeg vil begynde med den om opdragelse til arbejde, så den om kritik så min artikel om at læse som jeg engang skrev til Ill. Tid. – og den er ganske god [...]". Hvad angår *Opdragelse til Arbejdes* udgivelseshistorie, udkommer den første gang i Stockholm i 1909, angiveligt på basis af en række foredrag holdt i "Samskolan" i Göteborg (Lehmann 1909a). Samme år kommer en kortfattet og stikordspræget udgave af teksten i serien *Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning* (Lehmann 1909b), hvorpå en udvidet dansk udgave udgives i 1910 (Lehmann 1910a). Denne udgave oversættes til tysk (Lehmann 1914b). Endelig kommer en let udvidet dansk udgave i 1920 (Lehmann 1920b), hvor den væsentligste ændring er et nyt åbningskapitel, der sætter bogen i relation til den nyligt afsluttede verdenskrig. De fleste elementer i de andre udgaver samt det øvrige forudgående og efterfølgende virke kan dog spores i den udvidede 1910-udgave af *Opdragelse til Arbejde* (Lehmann 1910a), hvorfor denne udgave danner udgangspunkt for artiklens fremstilling med mindre andet er an-

skole bør være en "Civilisationsanstalt", hvor målet er at civilisere ind i kulturen, og arbejdet bliver her både middel og mål, for arbejde er både en strategi til at opnå kultur og samtidig kulturens substans.⁶⁵ Denne civilisering betegnes samtidig som en ethisering og en livsøkonomi.⁶⁶

Ideen om 'arbejdets evangelium' henter Lehmann fra den skotske forfatter og samfundskritiker Thomas Carlyle, om hvem Lehmann forfattede en doktorafhandling, som i 1895 ikke bliver antaget til forsvar, og ideen bliver et centralt tema gennem hele forfatterskabet.⁶⁷ Ideen udgør samtidig Lehmanns kritiske korrektiv til den for boglige skole, hvor ikke bare den gamle latinskole, men i endnu højere grad den fagoverlæssede realskole angribes. Den største udfordring for skolen er nemlig at lære både slaver og herrer at arbejde, noget, begge klasser trænger, fremgår det. Opdragelse til arbejde er dermed på den ene side et aktivitetsprincip forbundet til ideen om selvvirksomhed, ligesom det oversættes til arbejder, der kan udføres i skoleinstitutionen – med sløjd og tegning som de foretrukne eksempler – men det er på den anden side også et princip for samfundets fremdrift og overlevelse.⁶⁸

Denne logik er tæt knyttet til et kulturbegreb, der både refererer til civilisation og industrialisering som goder for og resultatet af kulturel opstigen – men som samtidig advarer om faren for racens degeneration, når kulturen forfines. Arbejdets kultur bliver her den gode kultur, der skal redde slægten/racen (ordene bruges synonymt) fra undergang.⁶⁹ For høj grad af kultur kan medføre en sådan degeneration, at de gamle højkulturer kan ende med at opvise lighedstræk med primitive kulturer. Der refereres i denne sammenhæng til racebiologiske videnskabsmænd, noget, der f.eks. tages op og uddybes i forbindelse med Lehmanns foredragsvirksomhed om kvinders stilling og opdragelse, et spørgsmål, han særligt begynder at dyrke fra og med udgivelsen af *Fremtidens kvindesag* i 1914.⁷⁰

Referencerammerne i teksten er omfattende. I omformningen af Carlyles idé til pædagogik flankeres den således af på allerede etablerede navne i det pædagogiske filosofiske pantheon. Særligt Rousseau, Pestalozzi og Grundtvig, hvis dyder og svagheder vurderes i forhold til grundantagelsen om arbejdet som skolens og

ført. Der findes en finsk oversættelse (1918) af Lehmann 1909a samt en svensk oversættelse af den udvidede danske 1920-udgave (1920).

⁶⁵ Lehmann 1910a, s. 20.

⁶⁶ F.eks. Lehmann 1910a, s. 24-25.

⁶⁷ Lehmann fik i 1895, året før han forsvarede den religionshistoriske afhandling "Religion og Kultur i Avesta" (Lehmann 1896), afvist en afhandling om Carlyle, nemlig "Carlyles religion. Et trosbillede fra vor kulturtid". Om Lehmanns Carlyle-opfattelse se også Lehmann 1922.

⁶⁸ Lehmann 1910a, s. 73-77, 154-155. Foruden aktivitetsprincippet som metode (Ibid. f.eks. 85-86) og praktiske aktiviteter som f.eks. tegning og sløjd i forhold til undervisningens indhold, anbefaler Lehmann desuden nedsættelse af skoletiden (Ibid. f.eks. s. 150).

⁶⁹ Lehmann 1910a, s. 100, 132-48.

⁷⁰ F.eks. 1910a, s. 133ff.

kulturens kerne, og af på det tidspunkt nyere navne behandles f.eks. Montessoris pædagogik og Dewey, der fremhæves for sit aktivitetsprincip.⁷¹ Desuden indrages, som nævnt, Krapotkin, nemlig hans idé om adskillelsen mellem håndens og åndens arbejde som ødelæggende for mennesket og som grundlaget for dets udnyttelse af andre.⁷²

Spencers socialdarwinistiske liberalisme og naturvidenskabeliggørelse af studiet af det sociale (scientisme) udgør også en inspirationskilde. Blandt andet refereres Spencer for antagelsen om nødvendigheden af "science" for forståelsen af det nationale liv i fortid og nutid, et forhold, der også bør sætte sig igennem i skolens undervisning.⁷³ Også Frederick W. Taylors "Arbejdets videnskab" inddrages, nemlig ideen om differentieret ressourceudnyttelse af arbejdskraften i forhold til den enkelte arbejders køn, alder og andre sjælelige og legemlige anlæg.⁷⁴ Den anti-liberalistiske og anti-industrialistiske samfundskritiker Carlyles ideer om arbejdet udfoldes således hos Lehmann ved hjælp af blandt andet liberalistisk scientisme og industri-pædagogik.

William James' sjælelære, nærmere bestemt træningen af viljeslivet som sjælens praktiske side, står centralt i teksten. Fra James trækker Lehmann ideer som indøvelse af vaner og daglig selvovervindelse med henblik på at "vor Organisme kan blive en Maskine, der arbejder smukt og let samtidig med at den bringer det bedste mulige Udbytte".⁷⁵ Her er elevernes følelsesmæssige reaktioner, deres handlinger og selvstændige virksomhed nyttige, mens ord er utilstrækkelige. "Tal ikke for meget til dine Elever!", parafraserer Lehmann James' råd til lærerne.⁷⁶

Hvad der imidlertid i vid udstrækning er fraværende, er danske referencer, især de samtidige. Hvad angår sløjdundervisningen, et tilbagevendende eksempel på aktivitetspædagogik og opdragelse til arbejde, nævnes den svenske Nääs-sløjd, ligesom sløjd sættes i forbindelse med James, mens samtidige danske sløjdforkæmpere som f.eks. sløjds-kolemanden, den tidligere støberiejer Aksel Mikkelsen og kolemanden, Venstre- og senere Radikale Venstre-politikeren Herman Trier ikke nævnes.⁷⁷ Også hvad angår arbejdsskoler, både på idé- og på

⁷¹ Lehmann 1910a, f.eks. s. 85-86.

⁷² Lehmann 1910a, s. 128ff. Lehmann bygger angiveligt sin fremstilling på kap. 9 i *Håndens og Hjærnens Arbejde*, der udkom på dansk i 1904 (Krapotkin 1904). Bogen indgår også i Jonstrups Bibliotek (Katalog, Historisk samling 1990). Om Krapotkin i pædagogisk belysning samt sløjdfaget og de øvrige praktiske fag i historisk belysning, se Saugstad 1989.

⁷³ Lehmann 1910a, s. 107-10, særligt s. 109.

⁷⁴ F.eks. Lehmann 1920b, s. 6-8.

⁷⁵ Lehmann 1910a, s. 62.

⁷⁶ Lehmann 1910a, s. 63.

⁷⁷ Om Nääs-sløjden, f.eks. Lehmann 1910a, s. 75ff, der blandt andet diskuteres i forhold til dansk skolesløjd. I *Brytningstiden. Bidrag till övergångsårens psykologi* (Stockholm 1914 samt Kristiania 1915) nævnes også sløjden – og andre kropslige arbejdsformer i Askov Sløjdlæreskole i tilknytning til folkehøjskolen dér (Lehmann 1914a, s. 49-50, Lehmann 1915a, s. 46-47). Her benyt-

realiseringsplan, vælges der gennemgående eksempler uden for Danmark, særligt nordamerikanske.⁷⁸

Hovedinspirationen – og det gennemgående og positive eksempel på praktisk realisering af arbejdets evangelium som pædagogisk princip og strategi – er således nordamerikanske eksperimenter med opdragelse af tidligere slaver, der angiveligt skal omskoles fra slavestanden og til lønnet arbejdskraft i landbrug og industri. I denne rejse 'op i kulturen' er legemligt arbejde af langt større betydning end læsning, og boglig skoleviden fremstilles ligefrem som en trussel i denne proces: "Sørgeligt og latterligt er det at se al denne Kejtethed", når negeren anskaffer sig en høj hat og 'tyrer' franske verber eller pludselig vil til at læse græsk.⁷⁹ 'Negeropdragelsen's gevinst personificeres derimod i skolemanden Booker Washingtons liv og værk.

Washingtons undervisningsmetoder anvendte Lehmann allerede som hovedindhold i et foredrag på skolemødet for Sjællands Stift i 1905, og i såvel den svenske udgave fra 1909 som i den dansksprogede og mere omfattende 1910-udgave anvender Lehmann Washington til at åbne bogen og sit projekt, ligesom Washington bliver et tilbagevendende korrektiv og ikon bogen igennem.⁸⁰ "En

tede man sig af Nääs-sløjden, som skolemanden Otto Salomon med inspiration fra den finske skolemand og Pestalozzi-elev Uno Cygneus havde udviklet den. Nääs-systemet er i grove træk et undervisningskoncept baseret på individuel undervisning efter modeller, f.eks. skamlen. Aksel Mikkelsen havde derimod udviklet et andet koncept, kaldet dansk skolesløj, baseret på klasseundervisning, og hvor holdningen til redskabsbrug stod centralt. Dette koncept praktiseredes på Dansk Sløjdlærerskole, som Mikkelsen grundlagde i 1886 og var forstander for frem til 1909, og hvor Herman Trier blev forstander fra 1912. I *Moderne Skoletanker* – en kort og sine steder stikordsagtig pjece udgivet i forbindelse med den folkelige universitetsundervisning – nævnes som eksempler på "interessen for *håndens gerning* i skolen": "Sløjdundervisningen; Näässløjden, den danske sløj. Systemernes fortrin og mangler" (Lehmann 1926, s. 11). Det er en mulighed, at den manglende reference til andre udfoldede danske eksempler end Askovs Nääs-inspirerede sløj skyldes, at Lehmann i nogen grad tog stilling til fordel for denne, selvom han dog anfører, at klasseinstruktionen kan have sin berettigelse, hvor der ikke fornødne ressourcer til individuel undervisning, samt at metoderne kan supplere hinanden (Lehmann 1910a, s. 76-77). Samtidig kan det tænkes, at de udenlandske inspirationer i 1900'erne og 1910'erne fremstod som klarere og vigtigere for Lehmann end de danske. Således hedder f.eks. i den ligeledes pjece- og stikordagtige danske udgave af *Opdragelse til Arbejde* fra 1909, udgivet i samme serie som *Moderne Skoletanker*: "Legemlige Fag har banet sig Vej ogsaa ind i den normale Dagskole, navnlig Gymnastik og Sløj, af hvilke to Fags pædagogiske Udvikling navnlig Sverige har haft stor Fortjeneste. (Principet i Lings Gymnastik, i Nääs-Sløj og dansk Sløj.)" (Lehmann 1909b, s. 11).

⁷⁸ Georg Kerschensteiners arbejdskoloforsøg i München nævnes i andenudgaven af *Opdragelse til Arbejde* (Lehmann 1920b, s. 169). Af danske eksempler nævnes alene "anstalter for vanartede børn, som drives i forbindelse med landbrug, navnlig på Flakkebjerg og Landerupgård" (ibid. s. 167). I *Moderne Skoletanker* refereres der til Kerschensteiners arbejds-skole (Lehmann 1926, s. 11).

⁷⁹ Lehmann 1910a, s. 5, 4.

⁸⁰ Lehmanns foredrag om "Egenhændighed" ved det årlige skolemøde for Sjællands Stift omtales i *Berlingske Tidende morgen* 14. juni 1905. Foruden Washington nævnes det også, at Lehmann har talt om Krapotkin.

mand, der har udført det” lyder overskriften, hvilket i den tyske udgave fra 1914, tilegnet Gustav Frenssen som “dem Freund des Lebens”; bliver til “Ein Neger als Beispiel”.

Det eksemplariske er dobbelt og henviser både til Washingtons arbejde med at udvikle en produktionsorienteret skoleform i Tuskegee og til Washingtons person: “Booker Washington, der er født som Negerlave, arbejdede sig ved egen Kraft og ved sin ubetingelige Lærelyst efterhaanden op i Kulturen [...]”⁸¹ Metoden til ‘at arbejde sig op i Kulturen’ er her legemligt og praktisk arbejde og ikke akademisk viden, men “Opgaven er dog ikke selve den praktiske Færdighed, men den *Civilisation*, der opnaas derigennem [...]”⁸²

Lehmanns samfundsbegreb – arbejdet som kultur, enhed og forskel

Kultur fremtræder i *Opdragelse til Arbejde* som et mangetydigt begreb. På den ene side er kultur arbejdets kultur. I denne betydning er kultur både udvikling og noget, der bør læres af alle – herrer såvel som slaver. Samtidig er kultur noget, der skal læres af særligt ‘det laverestående menneske’, noget, denne må tilegne sig gennem manuelt arbejde og disciplin, hvorigennem lysten til arbejde bliver naturlig. “Forskellen på Kultur og Ukultur”, som det kaldes, bygger således på, at der udvikles disciplineret selvadministration, og her spiller også indøvelse af hygiejne en central rolle.⁸³ “Tandbørstens Evangelium” kalder Lehmann det i denne variant.⁸⁴ Men kultur er også en fare, nemlig i betydningen af elitekultur og akademisk dannelse. Denne form for kultur er ikke god for ‘negeren’, ej heller for ‘piger’, ‘bonden’ eller børn på opdragelsesanstalter.⁸⁵ Men også hos ‘de højere kulturfolk’ kan den overdrives, så det ender i degeneration. Endelig optræder kultur i form af negernes skikke og vaner, som når de unge piger kommer til skolen i Tuskegee “[p]yntede og fjasende på Negerindernes Vis”.⁸⁶ Denne form for kultur skal fjernes gennem skoleopdragelsen, men samtidig er netop de særlige individuelle træk, herunder folketræk, dét afsæt, hvorfra arbejdsopdragelsen skal tage fat.

Mangetydighed i brugen af kulturbegrebet og de sociale differentieringer, der træder frem her, kan synes paradoksal, i og med at manuelt arbejde som opdragelsesform samtidig tænkes som rettet mod ‘alle’. På Lehmanns egne præmisser giver det dog mening i lyset af hans brug af legemsmetaforer for samfundet. “I alle rent sociale Ting kunne vi være adskilte som Haandens Fingre, men

⁸¹ Lehmann 1909b, s. 7.

⁸² Lehmann 1909b, s. 7.

⁸³ F.eks. Lehmann 1910a, s. 8.

⁸⁴ Lehmann 1910a, s. 21.

⁸⁵ Om bonden og hans uspolerede liv og rytme, f.eks. 1910a, s. 125, om børn under unormale forhold (f.eks. “vanartede”) f.eks. *ibid.* s. 151.

⁸⁶ Lehmann 1910a, s. 21.

i alt hvad der angaar fælles Udvikling og Fremskridt, må vi være ét som Haanden”, hedder det med et Washington-citat, som Lehmann derpå knytter til Menius Agrippas metafor om lemmerne og legemet, der “engang bilagde den sociale Spaltning i Rom”.⁸⁷

Legemsmetaforen er at finde i meget mytisk stof og andre teksttyper knyttet til religion, hvor ikke mindst den paulinske brug af legemet som billede på menighedens enhed og lighed i ulighed uden tvivl er teologen Lehmann bekendt.⁸⁸ Det er dog mere verdslige eksempler, der alene knytter sig til samfundsorganismen, som Lehmann betjener sig af, og metaforen bruges i værket primært som et billede på den samfundsmæssige arbejdsdeling, som skolen skal opdrage til.

Den sammensatte pointe i det lehmannske folke- og arbejdsopdragelsesprojekt bliver dermed, at håndens arbejde må opgraderes i værdi – som noget, der er godt for alle – men samtidig at ’alle’ og ’fællesskab’ ikke betyder enshed eller lighed. Denne pointe udbygges i teksterne om kvindesagen og pigers opdragelse og i essayistik om samfundet og dets arbejdsdeling.⁸⁹

⁸⁷ Lehmann 1910a, s. 2.

⁸⁸ 1. Korintherbrev, kap. 12, s. 12-31.

⁸⁹ Lehmann 1914c; 1917a; 1920a.

Da Lehmann i 1928 tager konceptet opdragelse til arbejde op i forbindelse med en svensksproget bog med "resereflectioner", er det i sin skildring af Mussolinis "nye Italien". Her skildres den italienske fascisme, personificeret ved Mussolini, som en praktisk forløsning af visionen om arbejdets evangelium. Arbejdets helliggørelse kaldes det nu også. I fascismens forløsning af forholdet mellem arbejde og stat er visionen "att bilda ett nytt folk, skapa ett nytt land och en ny tid, där icke längre frihet og jämlikhet, utan ordning, plikt och broderskap utgöra den trefärgade fanan".⁹⁰ Arbejdet bliver her den fælles substans i et samfund, hvor klassemodsætningerne er fjernet, men (klasse)forskellene bibeholdt.

Det er især fascismens "folkeopdragelse" og dens evne til at absorbere religionens former, der fremhæves; særligt helliggørelse af brødet og arbejdet, der frembringer det, og den fascistiske politiker Augusto Turati hyldes for sin evne til politisk at administrere "den nya formen för disciplin, som hans stora landsmaninna, pedagogen Maria Montessori, har infört i sin skola: att låta barnen vara sig själva och ända få dem att göra, vad de skola".⁹¹ Lehmann bruger således løs af sit pædagogiske arbejde og finder det positivt realiseret i og brugbart til at beskrive fascismen. Det er ikke ensbetydende med, at Lehmanns samlede værk bør tolkes baglæns i lyset af fascismen som ideologi. Pointen er snarere, at der i den lehmannske pædagogik går en lige linje fra den anarkistiske materialisme i Krapotkins arbejde via den konservative Washington og den progressive Dewey til fascismen og dens fejring af det hellige brøds dag som Italiens nationaldag.⁹² Centeret i dette vejnet udgøres på den ene side af en arbejds- og selvvirksomhedspædagogik, der kan opretholde et fællesskab med forskelle, og på den anden side af en helliggørelse; en sakralisering af arbejdsdeling og samfundsordning, der forkyndes som evangelium. Lehmann nyttiggør og underordner således evangeliet for samfund og kultur på en måde, hvor synden udgøres af kulturelt-racial degeneration, mens det manuelle arbejde bliver den bærende fromhedsform.

Der foregår dermed en dobbelt bevægelse i Lehmanns pædagogik- og skolerelaterede forfatterskab; nemlig at kristendom i form af evangeliet på den ene side afsakraliseres, når det kulturliggøres, og arbejdet bliver dets grundsubstans, samtidig med at samfund og kultur – som overlappende om end ikke identiske kategorier – sakraliseres med arbejdet som udøvelsesform. Et princip, der oversættes til et aktivitetsprincip, når det kommer til pædagogisk metodik – og dermed til et princip om selvvirksomhed – men hvis bredere og mere ambitiøse vision snarere er et folkeopdragelsesprincip til sikring af statens og samfundets sammenhængskraft.

⁹⁰ Lehmann 1928, s. 166.

⁹¹ Lehmann 1928, s. 166.

⁹² Lehmann 1928, s. 167ff.

Liberalteologiens rekontekstualisering som 'folkeslagenes bibel' og 'arbejdets evangelium'

Sammenligner man Lehmanns teologi med hans pædagogik, sker den afgørende transformation mellem kategorierne religion og kultur. Evangeliet som et personligt og inderligt forhold er bevaret, men fra at være evangeliet om Kristus, hvis inderliggørelse skal sætte sig igennem som et kulturelt forhold, er der nu tale om inderliggørelse af en arbejdets etik og økonomi, der stræber op ad i og samtidig underordnes og differentieres i kulturen.

Mens det liberalteologiske skema, som vi så det i Lehmanns teologi, hvor historie som metode til at gøre kristendom – som evangelium og ikke som kirke – relevant for kulturen, i Bentzens bibelpædagogik transformeredes til at nyttiggøre Bibelen som folke- og nationshistorisk matrice ved historisk metodes hjælp, så løsgøres evangeliet i Lehmanns almenpædagogik fra ikke bare det kirkelige, men også fra Kristus. I stedet bliver evangeliet til en sakraliseret arbejdsøkonomi, der stræber mod, underordnes og som tænkes at kunne kitte kulturen og staten, forstået som hele samfundslegemet, sammen; at kunne sammenføje og udnytte forskellighed og samtidig sikre social sammenhængskraft.

Som sådan er Lehmanns pædagogik et barn af sin tid, hvor tematikken om lighed, forskellighed og sammenhængskraft står centralt. I perioden for Lehmanns pædagogiske virke pågår en parlamentarisk-politisk proces, hvor uddannelses-systemet særligt fra systemskiftet i 1901 er under omlægning, og hvor enhedsskoleideen og de eksisterende skoleformers fremtid, som beskrevet af f.eks. Skovgaard-Petersen, Coninck-Smith og senest uddannelseshistorikeren Christian Larsen, er til offentlig og parlamentarisk debat.⁹³ Ligeså spørgsmålet om pigers og kvinders uddannelse. Lehmanns tekster gennemspiller i sammenhæng hermed spørgsmålet om enhed versus enshed, noget, der med curriculumhistorikeren og -sociologen Ivor Goodson kan formuleres som det problem, der opstår for opdragelsen og differentieringen til arbejdsdeling, når delingen i forskellige parallelle systemer af skoler med forskellig socialklasse-mæssig basis – 'external differentiation' – er i opbrud.⁹⁴ Noget lignende kan siges om f.eks. ateisten og socialdemokraten Vilhelm Rasmussen, der fra 1924 var forstander for Statens Lærerhøjskole, og hvis akademiske baggrund var geografi og naturhistorie, og som samme år, som *Opdragelse til Arbejde* udkom i en længere dansksproget version, udgav bogen *Samfunds-Skolen* (1910). Rasmussen byder ind på problemstillingen med en samfundspædagogisk vision, hvor klassesamfundet kittes sammen ved at det baseres på social cirkulation i form af standscirkulation på baggrund af differentiering i evner.⁹⁵ Det særlige ved Lehmann er i sammenhæng hermed

⁹³ Coninck-Smith 2000; Skovgaard-Petersen 1976; Larsen 2008.

⁹⁴ Goodson 1992.

⁹⁵ Også Vilhelm Rasmussen bidrager til *Hvorledes skal jeg undervise? Haandbog i Praktisk Skolear-*

ikke mindst, at hans pædagogik samtidig tilbyder en helliggørelse af denne sammenhængsskabende differentieringsproces, hvorfra den kan hente moralsk og symbolsk kraft.

Modsat Bentzen har Lehmann ikke været konkret involveret i statslige organers arbejde med skolens omorganisering. Som eksempel – og fænomen – er han ikke interessant på grund af en sporbar realpolitisk betydning, men snarere fordi hans i dag glemte men omfattende virke har været en del af samtidens pædagogik- og skolerelaterede institutionelle og idémæssige landskab og i høj grad er blevet kommunikeret ud i en bredere offentlighed. En sådan form for sekundær vidensproduktion som Lehmanns – på mellemniveauet mellem 'high culture' og beslutningstagere på den ene side og institutionernes praktikere og praksis på den anden – er ligeledes et af kendetegnene ved pædagogikkens udvikling i det 20. århundrede – med Hofstetter og Schnewlys ord – i spændingsforholdet mellem 'the field of educational sciences', 'the professional field' og samfundsmæssige interesser.⁹⁶ En rekontekstualiseringsagent som Lehmann må dermed også forstås i lyset af på den ene side det samfundsmæssige krav om en videnskabeliggjort pædagogik, og på den anden side at den videnskabelige pædagogiks institutionshistorie vidner om pædagogikkens skæbne som underlagt kravet om umiddelbar nytte, som Nordenbo udtrykker det.⁹⁷

Samtidig udgør Lehmanns pædagogik- og skolerelaterede forfatterskab et lakmuspapir, der fremkalder og derpå mikser tidens strømninger (såsom den unge reformpædagogik, fascisme og anarkisme, liberalisme og anti-liberalisme) og sammensætter tankeformer, der ved første øjekast forekommer antagonistiske, men som kan samles gennem nøgleord som 'folk', 'kultur' og 'arbejde'. Som rekontekstualiseringsagent trækker Lehmann på et større register af ressourcer, som i vid udstrækning stammer fra andre steder end teologi og religionsvidenskab, samtidig med at centrale tankeformer fra liberalteologien dermed netop omformes til pædagogik og fungerer som bærebølge i denne transformationsproces. Som eksempel på liberalteologiens transformation, når den rekontekstualiseres på det pædagogiske felt, opviser Lehmanns tekstkorpus en bevægelse, hvor grundtanken om 'kristendom som kultur' bliver til kultur som folkets opdragelse til arbejde med henblik på folkets – alias slægtens og racens – overlevelse. Med andre ord er folkets identifikation med samfund og stat i fokus. Noget lignende gør sig – om end på mindre spektakulær vis – gældende i Bentzens folkeopdragende

bejde (1912), nemlig med afsnit om "Naturhistorie" og "Samarbejdet mellem Skolens Fag. Efter Lehmanns død i 1930 er det Rasmussen, der i 1932 står for *Moderne Skoletanker* i forbindelse med den folkelige universitetsundervisning (Rasmussen 1932). Lehmann og Rasmussen refererer her ikke til hinanden, men praktisk arbejde og aktivitetsprincippet som udgangspunkt for skolens undervisning står centralt hos dem begge.

⁹⁶ Hofstetter & Schnewly 2002.

⁹⁷ Nordenbo 1980, s. 308. Se også Nordenbo 1984.

og folkeskabende bibelhistorieprojekt. Det er også den folkelige og dermed samfundsmæssige sammenhængskraft iscenesat som frelseshistorie, som Bentzens bibelpædagogik stiler efter.

Den liberalteologiske nyttiggørelse af evangelium og bibel for kultur, stat og samfund gennem pædagogik og skole kan dermed forstås som en sakralisering af den samfundsmæssige og statslige sfære. En statsfromhed og helliggørelse af dens kultur snarere end en fjernelse af fromhed og religion fra den statslige sfære. Liberalteologien i Danmark kan dermed siges, blandt andre kræfter, at have bidraget til at selvstændiggøre moderne skole- og pædagogikformer fra den kirkelige sfære og samtidig at have medvirket til, at også disse former i den velfærdstatslige skole ikke kan ses ude af sammenhæng med betydninger og vidensformer fra det religiøse felt.

Mette Buchardt (f. 1969), cand. theol. & ph.d. i teoretisk pædagogik. Adjunkt på Afd. for Pædagogik, Institut for Medier, Erkendelse og Formidling, Københavns Universitet. Research fellow i NordWel – Nordic Centre of Excellence: The Nordic Welfare State – Historical Foundations and Future Challenges ved Department of History and Ethnology, University of Jyväskylä og Historiska Institutionen, Stockholms Universitet. Tidligere ph.d.-stipendiat og post.doc ved Afd. for Pædagogik, Institut for Medier, Erkendelse og Formidling, Københavns

Universitet. Identitetspolitik i klasserummet. 'Religion' og 'kultur' som viden og social klassifikation. Studier i et praktiseret skolefag, Ph.d.-afhandling, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet 2008.

Litteratur

Utrykt materiale

- Breve til Edvard Lehmann fra venner og videnskabsmænd (Utilg. 205 I, 2 kpls.) samt Breve fra Edvard Lehmann til hans hustru ((Tilg. 205 III), Det Kongelige Bibliotek (KB).
- Lehmann, Edv.: *Carlyles religion. Et trosbillede på vor kulturtid*. Afhandling indleveret til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Afvist marts 1895. (Utilg. 205, IV). Det Kongelige Bibliotek (KB).

Aviser

- *Berlingske Tidende morgen*, København, 14. juni 1905
- *Hufvudstadsbladet*, Helsingfors, 12. april 1920
- *Åbo Underättelser*, Åbo, 19. april 1920

Andet trykt materiale

- Alkjær, Bo (2001): Iraniker, ireniker, ironiker. Lehmann i brevform. In Reenberg Sand, Erik & Podemann Sørensen, Jørgen (eds.) 2001: *Edvard Lehmann og religionshistorien. Et symposium ved fa-*

- gets 100-års jubilæum i Danmark, København: Institut for Religionshistorie, Københavns Universitet, s. 89-105.
- Baker, Bernadette M. (2009b): Western World-Forming? Animal Magnetism, Curriculum History, and the Social Projects of Modernity. In B. Baker (ed.): *New Curriculum History*, Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers, s. 25-68.
 - Baker, Bernadette M. (2009a): Borders, Belonging, Beyond: New Curriculum History. In B. Baker (ed.): *New Curriculum History*, Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers, s. ix-xxxv.
 - Bentzen, Aage (1929): *Det Gamle Testamente. Tre Foredrag*, P. Haase & Søn's Forlag.
 - Bentzen, Aage (1930): *Israels Historie*, København: P. Haase & Søn's Forlag.
 - Bentzen, Aage (1933): *Omkring Bibelhistorien. Seks Foredrag*, København: P. Haase & Søn's Forlag.
 - Bernstein, Basil (1990): Social construction of pedagogic discourse. In Bernstein, Basil: *Class, codes and control. The structuring of pedagogic discourse*. London/New York: Routledge, s. 165-218.
 - Bernstein, Basil (2000): Pedagogising Knowledge: Studies in Recontextualising. In Bernstein, Basil: *Pedagogy, Symbolic Control and Identity. Theory, Research, Critique*. Lanham: Rowman & Littlefield, s. 41-63.
 - *Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger afgiven af det af Undervisningsministeriet under 8. Aug. 1930 nedsatte udvalg* (1933): København: J.H. Schultz Universitetsbogtrykkeri A.S.
 - Breengaard, Carsten (2001): Edv. Lehmann som liberalteolog. In Reenberg Sand, Erik & Podemann Sørensen, Jørgen (eds.) 2001: *Edvard Lehmann og religionshistorien. Et symposium ved fagets 100-års jubilæum i Danmark*, København: Institut for Religionshistorie, Københavns Universitet, s. 15-21.
 - Buchardt, Mette (2011a) [2006]: Forskerstriden om Det Gamle Testamente og de didaktiske konsekvenser. In Buchardt, Mette (eds.): *Religionsdidaktik*, København: Gyldendal, s. 232-45.
 - Buchardt, Mette (2011b) [2006]: Teologi og de teologiske videnskabsfag. In Buchardt, Mette (eds.): *Religionsdidaktik*, København: Gyldendal, s. 49-63.
 - Bugge, K.E. (1961): *Theologi og pædagogik historisk belyst*, København: G. E. C. Gads Forlag.
 - Bugge, K.E. (1968): Striden Bentzen – Kaper 1933-34. En episode i dansk kristendomsundervisnings historie. In *Årbog for Dansk Skolehistorie 1968*, s. 97-126.
 - Bugge, K.E. (1969): Fra debatten omkring kristendomsundervisning i 1930'erne. In *Religionsundervisningen til debat, Foredrag og indlæg fra møder/religionslærerkurser på Båring Højskole (Båring-mødet)*, 1964-69, Næsby: Bogtrykkergaard, vol. III.
 - Bugge, K.E. (1979): *Vi har religion. Et skolefags historie 1900-1975*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
 - Bugge, K.E. (1995): Kristendoms- og religionsundervisning til debat. In Nielsen, Vagn Oluf (ed.) *Skolefag i 100 år*, København: Danmarks Pædagogiske Bibliotek, s. 49-64.
 - Baader, Meike Sophia (2005): *Erziehung als Erlösung. Transformation des Religiösen in der Reformpädagogik*, Weinheim/München: Juventa Verlag.
 - Coninck-Smith, Ning de (2000): *For barnets skyld. Byen, skolen og barndommen 1880-1914*, København: Gyldendal.
 - de Fine Licht; Christian (2005): "Ny Theologisk Forening for Fri Forskning og Positiv Kristendom". Om Edvard Lehmann og P. P. Jørgensen og de andre grundlæggere. In Teglbjerg, Johanne Stubbe, Havsteen, Sven Rune & Petterson, Christina (eds.): *Teologiske Stemmer. 1905 – Teologisk Forening – 2005*, København: Teologisk Forening, Københavns Universitet, s. 161-75.
 - Finkelstein, Haim (1998): Lilien and Zionism. In *Assaph: Studies in Art History*. Vol. 3, 1998, s. 195-216.
 - From, Franz, Moustgaard, Ib Kr., Petersen, Arne Friemuth & Willanger, Rolf (1980): Psykologi. In Povl Johs. Jensen (ed.): *Københavns Universitet 1479-1979*, bind X: Det filosofiske fakultet, 3. del, København: G E C Gads Forlag, s. 133-226.
 - Goodson, I.F. (1988): *The Making of Curriculum. Collected Essays*, Oxon: RoutledgeFalmer.
 - Goodson, I.F. (1990): The Social History of School Subjects. In *Scandinavian Journal of Educational Research*, 34/2, s. 111-21.

- Goodson, I.F. (1992): On Curriculum Form. Notes Towards a Theory of Curriculum. In *Sociology of Education*, vol. 65 (January), s. 66-75.
- Grane, Leif (1980): Det teologiske Fakultet 1830-1925. In Povl Johs Jensen (ed.): *Københavns Universitet 1479-1979*, Vol. 5: Det teologiske Fakultet, København: G E C Gads Forlag, s. 325-499.
- Grane, Leif (1982): *Kirken i det 19. århundrede. Europæiske perspektiver*, København: Gad.
- Grue-Sørensen, K. (1965): *Pædagogik mellem videnskab og filosofi. En samling essays*. København: Gyldendal.
- Grue-Sørensen, K. (1974): *Almen pædagogik. En håndbog i de pædagogiske grundbegreber*, København: Gjøellerup.
- Hahn, Bertha (1904): *Bibellistorie for Mellemskolen*, med 3 kort og 4 plancher, København: Karl Schönbergs Forlag.
- Hansen, H.P. (1905): *Bibelsk Kristendomsundervisning . Et reformforslag*, Odense: Milo'ske Boghandels Forlag
- Harnack, Adolf (1900a): *Das Wesen des Christentums*, Berlin: J. C. Hinrichs.
- Harnack, Adolf (1900b): *Kristendommens Væsen*, København: V. Pio's Boghandel. Autoriseret Oversættelse for Danmark og Norge ved Dr. Edv. Lehmann.
- Hofstetter, Rita & Schneuwly, Bernard (2002): Institutionalisation of Educational Sciences and the Dynamics of Their Development. In *European Educational Research Journal*, Vol. 1, No. 1, s. 3-26.
- Hvidtfeldt, Arild (1981): "Edvard Lehmann". In *Dansk Biografisk Leksikon*, Vol. 8, s. 659.
- Jahn, Holger [Pseudonym for Bertha Hahn] (1895): *Billeder fra det gamle Israel*, København: Karls Schönbergs Forlag. Forord af Professor Dr. Fr. Buhl.
- James, William (1906): *Religiøse Erfaringer. En Undersøgelse af den menneskelige Natur*, Paa dansk ved Edv. Lehmann og Christine Mønster med et Forord af Professor H. Høffding, København: V. Pios boghandel, T. Branner. [oprindeligt udkommet i 1902, men oversat fra 8. Udgave, 1904]
- Juul, Henrik (2011) [2006]: Religionsundervisningens historie i Danmark. In Buchardt, Mette (eds.): *Religionsdidaktik*, København: Gyldendal, s. 73-105.
- *Katalog, Historisk samling* (1990): Kgs. Lyngby: Jonstrup Statsseminarium. [Registrant over seminariets biblioteket].
- Krapotkin, Pjort (1904): *Haandens og Hjærnens Arbejde. Landbrug, Industri og Haandværk i Nutid og Fremtid*, København & Kristiania: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. Autoriseret oversættelse af Emmy Drachmann.
- Kroman, K. (1886): *Om Maal og Midler indenfor den høiere Skoleundervisning og om Muligheden for dens organiske Sammenknytning med den lavere. En pædagogisk Undersøgelse*, København: Andr. Fred. Høst og Søns Forlag.
- Landtwerd, Susanne (2005): Die "Realisierung des Christentums". Kulturprotestantische Traditionen in Deutschland – gestern und heute. In Faber, Richard (ed.): *Zwischen Affirmation und Machtkritik. Zur Geschichte des Protestantismus und Protestantischer Mentalitäten*, Zürich: Teologischer Verlag Zürich.
- Larsen, Christian (2008): *Fra skoleanordninger til Den Store Skolekommission. Studier i forandringer i dansk uddannelsesstenkning 1814-1923 med særligt henblik på decentral uddannelse, privat uddannelse og professionsuddannelse*, Ph.d.-afhandling, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Århus Universitet.
- Lehmann, Edv. (1917a): *Lighedens land. En bog om Danmark*, København: G. E. C Gads Forlag.
- Lehmann, Edv. & Pedersen, Johannes (eds.) (1909): *Bibelbog for Skole og Hjem*. Uddrag af Bibelen i ny Oversættelse ved Johannes Pedersen og Edv. Lehmann med historisk Oversigt og bibelske Kort, København: V. Pios Boghandel. T. Branner.
- Lehmann, Edv. & Petersen, Peter (1912): *Die Bibel in Auswahl für Schule und Heim*, unter besonderer Berücksichtigung von Martin Luthers Übersetzung herausgegeben von D. Dr. Edv. Lehmann, o. Professor der Theologie an der Universität Berlin und Dr. P. Petersen, Oberlehrer a. d. Gelehrtenschule des Johanneums in Hamburg. Mit Zeichnungen von E. M. Lilien, Braunschweig & Berlin: Verlag von George Westermann.

- Lehmann, Edv. & Petersen, Peter (1928): *Illustrierte Weltgeschichte*. Vol. 1-6, Berlin: Gefion Verlag.
- Lehmann, Edv. (1888): Et Angreb på Latinskolen – W. Preyer: “Naturforschung und Schule”⁶⁶, særtryk fra uopgivet kilde, s. 319-33, København.
- Lehmann, Edv. (1896): *Om Forholdet mellem Religion og Kultur i Avesta*, København: J. Frimodt.
- Lehmann, Edv. (1905): *Fri Forskning og positiv Kristendom*, København: V. Pios Boghandel. T. Branner, 2. oplag.
- Lehmann, Edv. (1906): *Om Bibelen at læse og lære*, København: V. Pios Boghandel – T. Branner.
- Lehmann, Edv. (1909a): *Uppfostran till arbete*, Kulturbiblioteket 9, Stockholm: Hugo Gebers Förlag.
- Lehmann, Edv. (1909b): *Opdragelse til Arbejde*, udgivet i serien *Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning* Nr. 168, København: Universitetsudvalget, i Kommission hos Jacob Erslev.
- Lehmann, Edv. (1910a): *Opdragelse til Arbejde*, København: V. Pios Boghandel – T. Branner.
- Lehmann, Edv. (1910b): *Skoledagen*, Særtryk af “Tilskueren”, København.
- Lehmann, Edv. (1913): *Barnelærdom og ynglingeliv*, København: V. Pios Boghandel, Povl Branner.
- Lehmann, Edv. (1914a): *Brytningstiden. Bidrag til övergångsårens psykologi*, (Populär-vetenskapliga avhandlingar, 38), Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Lehmann, Edv. (1914b): *Erziehung zur Arbeit*, Leipzig und Berlin: B. G. Teubner.
- Lehmann, Edv. (1914c): *Fremtidens Kvindesag*, København: V. Pios Boghandel – Povl Branner
- Lehmann, Edv. (1915a): *Brytningstiden. Bidrag til overgangsalderens psykologi*, Kristiania: Steen’ske Bogtrykkeri og Forlag.
- Lehmann, Edv. (1915b): *Om läsning*, Skrifter utg. Av Svenska sällskapet för nykterhet och folkuppfostran, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Lehmann, Edv. (1917b, c): Sket og usket i den danske skole. In *Højskolebladet*, Vol. 42, No. 22 s. 665-672 & No. 26, s. 793-802.
- Lehmann, Edv. (1920a): *Kvinnor*, Helsingfors: Holger Schildts Förlagsaktiebolag.
- Lehmann, Edv. (1920b): *Opdragelse til Arbejde*, København: V. Pios Boghandel – Povl Branner.
- Lehmann, Edv. (1922): *Mænd og deres tro. Luthers renæssance. Pascals tanker. Rousseau. Carlyles religion. General Booth*, København: V. Pios Boghandel/Povl Branner.
- Lehmann, Edv. (1926): *Moderne Skoletanker*, udgivet i serien *Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning* Nr. 349, København: Universitetsudvalget, i Kommission hos V. Pios Boghandel.
- Lehmann, Edv. (1928): *Bland fransmän och italienare. Resereflexioner*, Uppsala: J. A. Lindblads Förlag.
- Lundgren, U. P. (1981): *At organisere omvärlden, en introduktion til läroplansteori*, Stockholm: LiberFörlag.
- Montessori, Maria (1917): *Montessori Metoden. Videnskabelig Pædagogik som anvendes for Børn i Montessori-Skolerne*, København: V. Pios Boghandel – Povl Branner. Med forord af Edv. Lehmann.
- Müller, Mogens (2008): *Jesu-liv-litteratur i Danmark. Jesusbilleder eller tidsbilleder*, København: Anis.
- Nordenbo, Sven Erik (1980): Pædagogik. In Povl Johs. Jensen (ed.): *Københavns Universitet 1479-1979*, bind X: Det filosofiske fakultet, 3. del, København: G E C Gads Forlag, s. 227-308.
- Nordenbo, Sven Erik (1984): *Bidrag til den danske pædagogiks historie*, København: Museum Tusulanum.
- Nørgaard, Ellen (1977): *Lille barn, hvis er du? En skolehistorisk undersøgelse over reformbestræbelser indenfor den danske folkeskole i mellemkrigstiden*, København: Gyldendal (Gyldendals Pædagogiske Bibliotek).
- Nørr, Erik (1979): *Det højere skolevæsen og kirken. Faget Religion i sidste halvdel af det 19. århundrede*, Institut for Kristendomskundskab, Aarhus Universitet, Århus: Akademisk Forlag.
- Ortmeier, Benjamin (2009): *Mythos und Pathos statt Logos und Ethos. Zu den Publikationen führender Erziehungswissenschaftler in der NS-Zeit. Eduard Spranger, Herman Nohl, Erich Weniger und Peter Petersen*, Weinheim: Beltz Verlag.

- Petersen, Peter (1923): *Den Nyeuropæiske Skolebevægelse. Fire Foredrag*, udg. af Danmarks Lærerforening, Københavns Kommunelærerforening, Københavns Kommunelærerforening og Pædagogisk Selskab, København: Fr. Jensens Bogtrykkeri. [Tysk oversættelse fra dansk i 1926: *Die Neueuropäische Erziehungsbewegung*, Weimar: H. Böhlau Nachf.]
- Popkewitz, Thomas S. (2001): The Production of Reason and Power. Curriculum History and Intellectual Traditions. In Popkewitz, T.S. et al. (eds.): *Cultural History and Education*, New York, NY: RoutledgeFalmer, s. 151-183.
- Rabinow, Paul. (1989): *French modern. Norms and Forms of the Social Environment*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Rasmussen, Vilhelm (1910): *Samfunds-Skolen*, København & Kristiania: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.
- Rasmussen, Vilhelm (1932): *Moderne Skoletanker*, udgivet i serien *Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning* Nr. 399, København: Folkeuniversitetsudvalget, i kommission hos Jespersen og Pios Boghandel.
- Reeh, Niels (2006a): Debatten om afviklingen af det gejstlige tilsyn i folkeskolen uden for København fra 1901 til 1949 – en skitse. In P.B. Andersen et al. (eds.): *Religion, skole og kulturel integration i Danmark og Sverige, Chaos, Dansk-Norsk Tidsskrift for Religionshistoriske Studier*, København: Museum Tusulanum, s. 165-82.
- Reeh, Niels (2006b): *Religion and the state of Denmark. State religious politics in elementary school system from 1721 to 1975. An alternative approach to secularization*, ph.d.-dissertation, København: Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Reeh, Niels (2009a): Ideas and State-Subjectivity in History: the introduction of the equestrian schools in 1720 and the confirmation in 1736. In *Ideas in History*, Vol. 5, No. 3, s. 83-10.
- Reeh, Niels (2009b): Towards a New Approach to Secularization: Religion, Education and the State in Denmark 1721-1900. In *Social Compass*, Vol. 5, No. 2, s. 179-188.
- Reenberg Sand, Erik & Podemann Sørensen (eds.) (2001): *Edvard Lehmann og religionshistorien. Et symposium ved fagets 100-års jubilæum i Danmark*, København: Institut for Religionshistorie, Københavns Universitet.
- Reenberg Sand, Erik (2001): Religion og kultur. Tre tidlige studier. In Reenberg Sand, Erik & Podemann Sørensen, Jørgen 2001: *Edvard Lehmann og religionshistorien. Et symposium ved fagets 100-års jubilæum i Danmark*, København: Institut for Religionshistorie, s. 23-37.
- Retter, Hein (2009): *Peter Petersen, John Dewey, die Religion und der Rassismus*, based on lecture in Arbeitskreis für Historische Religionspädagogik, Evangelische Akademie, Neudietendorf, 23.-25. März 2009, downloaded fra <http://www.tu-braunschweig.de/Medien-DB/paed-retter/index.html> 1. marts 2010.
- Retter, Hein (2010): *Warum ich Benjamin Ortmeier widerspreche. Neue Befunde zu Peter Petersen*, manuscript, 12. Februar 2010, downloaded fra <http://www.tu-braunschweig.de/Medien-DB/paed-retter/index.html> 1. marts 2010.
- Saugstad Gabrielsen, Tone (1989): *Hvad skal vi med de praktiske dag i skolen? En historisk belysning af hvordan vor kulturs teori/praksis dualisme har påvirket vor samfunds- og skoleudvikling*. Gyldendals Pædagogiske Bibliotek, København: Gyldendal.
- Schjørring, Jens Holger (1980): *Kristendom og socialt engagement. V. Ammundsen og hans samtid*, Berlingske leksikon bibliotek. København: Berlingskes Forlag.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (1976): *Dannelse og demokrati. Fra latin- til almenskole. Lov om højere skoler 24. april 1903*, København: Gyldendal. Doktorafhandling, Danmarks Lærerhøjskole.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (1995): Skolefag fortæller kulturhistorie. In Skovgaard-Petersen, Vagn (ed.): *Skolefag i 100 år*, København: Danmarks Pædagogiske Bibliotek, s. 165-70.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (2005): De blev lærere. Læreruddannelsen mellem 1860 og 1945. In Nørr, Erik og Skovgaard Petersen, Vagn (eds.): *For at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder*, Serien Dansk Læreruddannelse, Vol. 1, Selskab for Skole- og Uddannelseshistorie: Syddansk Universitetsforlag, s. 179-312.
- Tallkvist, Knut (1920): Edv. Lehmann. In *Nya Argus*, Vol. 13, No. 7, s. 71-72.

- Østergaard Andersen, Peter (2007): Pædagogik og pædagogiske teorier i Danmark fra 1960. In Østergaard Andersen, Peter, Ellegaard, Tomas & Muschinsky, Lars Jakob (eds.): *Klassisk og moderne pædagogisk teori*, København: Hans Reitzels Forlag, s. 54-96.
- Aagesen, Fr., Attrup, Martin, Kjærgaard, N.P.L. & Lehmann, Edv. (eds.) (1912): *Hvorledes skal jeg undervise? Haandbog i praktisk Skolearbejde*, København: V. Pios Boghandel (Povl Branner).